قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى

ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: كېنجك شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى
ئوغۇزنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ
مەسئۇل مۇھەررىر: نۇرمۇھەممەت دولەتى
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1980 - يىل 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1980 - يىل 11 - ئايدا بېيجىڭدا 1 - قېتىم بېسىلدى
قاتىق قەغەز مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.80 يۇەن
ئاددى مۇقاۋىلىغىنىڭ باھاسى: 0.38 يۇەن

مۇندەرىجە

1. مۇقەددىمە 1
2. ئورۇپ يېزىلىشى 25
3. تەرجىمىسى 40
4. ئىزاھلار 62
5. سوزلۇك 87

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى
«ئوغۇزنامە» ھەققىدە
(مۇقەددىمە ئورنىدا)

1

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخ ۋە مەدەنىيەتكە ئىگە.

مىلادى 744 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇرلار تۈركلەرنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى (744 ــ 840 ـ يىللار)نى قۇردى. مىلادى 9 ـ ئەسرـ نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولدى.

قەدىمقى ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋرىدە تۈرك خانلىغىدا قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىنى ئىشلىتىپ، بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» («كۆلۈ خاقان مەڭگۈ تېشى» ياكى «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل خاقان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «مويۇنچۇر ئىككىنچى مەڭگۈ تېشى» («تالىياتۇ مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «توققۇز

ئۇيغۇر خاقان مەڭگۈ تېشى» (تولۇق ئاتلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى»، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋېيلېي مەڭگۈ تېشى» ۋاھاكازالار.

مىلادى 840 ـ يىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى بەربات بولغاندىن كېيىن، قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈچ قىسىمغا بولۇنۇپ غەربكە كوچتى (يەنە بىر قىسمى چاڭچېك سېپىلى ئەتراپىغا بېرىپ مۇقىملىتۇراقلاشتى). بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر قىسمى شىنجىاڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىغىغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، خوچو ئىدىقۇتلۇغىنى قۇردى. ئۇزۇن ئوتمەيلا تەسىر دائىرىسىنى ھازىرقى قاراشەھەر، كۇچار ئەتراپىغا كېڭەيتتى. قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تارمىغى شۇ جايلاردىكى يەرلىك، بىر قەدەر يۇكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە ئاھالىلار (قەدىمقى كۇچارلىقلار، قەدىمقى قاراشەھەر ـ تۇرپانلىقلار ۋە خەنزۇلار)نىڭ تەسىرى ئارقىسىدا كوچمەن چارۋىچىلىقتىن پەيدىن ـ پەي ئولتۇراقلىشىپ دېخانچىلىق قىلىشقا ئوزگەردى. شەھەر ۋە سودىنى تەرەققى قىلدۇردى ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە تېز تەرەققى قىلدى.

خوچو ئىدىقۇتلۇغى دەۋرىدە (تەخمىنەن 850 ـ 1250 ـ يىللار)، سوغدى يېزىغى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدىكى دەۋردە قوللىنىلغان قەدىمقى تۈرك يېزىغىنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەر يېزىلدى ۋە تەرجىمە قىلىندى (ئاساسەن شىنجىاڭدا ئەسلىدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر تىلىدىن، جۈملىدىن خەنزۇچىدىن). بۇنىڭ بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىلى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققى قىلىپ، ئەينى زاماندا، شىنجىاڭ ۋە ئورتا ئاسىيا رايونىدا كەڭ

تارقالغان تىلنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، ئىسلام دىنى ئالدى بىلەن شىنجىاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىردى، مىلادى 14، 15 ـ ئەسىردە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلاردا ئومۇملاشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بارا ـ بارا قوللىنىلىشتىن قېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەرەپ يېزىغى ئالدى.

ئىسلام دىنى شىنجىاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك تۇپەيلىدىن، شىنجىاڭدىكى غەيرى ئىسلام مىللەتلىرىنىڭ ھەرخىل يازما يادىكارلىقلىرى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىغىدا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ كولەمدە ۋەيران قىلىندى. شۇڭا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى يازما يادىكارلىقلار كوپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇستىگە تولىسى دىنىي مەزمۇندىكى (ئاساسەن بۇددا دىنىغا دائىر) نەرسىلەر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبىي شىنجىاڭدىكى تارىم ئويمانلىغىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شىنجىاڭدىكى تىل ـ يېزىقلار (مەسىلەن، سانسكرىت تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى خوتەن تىلى ۋە يېزىغى، قەدىمقى كۇچار ـ قاراشەھەر تىلى ۋە يېزىغى، سوغدى تىلى ۋە يېزىغى، مانى يېزىغى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى قاتارلىقلار) بىلەن يېزىلغان يازما يادىكارلىقلار تېپىلدى. تېپىلغان بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىسىدە، بىزنىڭ قەدىمقى شىنجىاڭ تارىم ئويمانلىغىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە تىل ـ يېزىغىغا بولغان تونۇشىمىز زور دەرىجىدە ئوستى. بولۇپمۇ، تېپىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر

تىل ـ يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۇستىده ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ئارقىلىق، بىز قەدىمقى ئۇيغۇرلار غەرپكە كوچۇپ بارغاندىن كېيىنكى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان خوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇغىنىڭ ئىجتىمائى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلىرىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ يېتىۋق.

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ھازىر ساقلىنىۋاتقان مۇھىم يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەر: (1) ئەدەبىي ئەسەرلەر: قەدىمقى تۇرپان خەلق قوشاقلىرى قالدۇقلىرى، تارىخىي داستان «ئوغۇزنامە»، سەھنە ئەسىرى «مائىترى ــ سىمىت»، «قۇتاتقۇ بىلىگ» (ۋېنا نۇسخىسى)، ھېكايىلەر توپلىمى «پانچاتانترا» قالدۇغى، «ئېزوپ مەسەللىرى» قالدۇغى، «داشاكرما بۇدائاۋاتانامالا نوم بىتىگ» (بۇددا دىنىغا دائىر چوڭ تېپتىكى ھېكايىلەر توپلىمى) قاتارلىقلار؛ (2) دىنىي يادىكارلىقلار: «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارىم كوشاۋاردى شاستىرى»، «ساددھاخارما پۇندارىكا سۇترا»، «سەكىز يوكمەك»، «ئاۋاتامساكا سۇترا»، «ۋاجراسچېتىكا سۇترا»، «ئامىتابا سۇتۇر»، «ئاريارا جاۋاۋا ـ داكا سۇترا»، «ئالقۇ ئايىغ ياۋىز يوللارىغ ئارتۇقراق ئۇز ئارىتداغ... ئۇشنىسا ۋىچائى ئاتلىغ دارنى»، «ئالقۇ ئانچولايۇ كەلمىشلەرنىڭ ئۇشنىرلاكشەنلارىنتىن ئۇنمىش ئاتلىغ كوتىرلمىش ستاتاپادرا ئاتلىغ ئۇتسۇقسىز دارنى»، «ماخاپايا ئۇتلىسسىن يانتۇرمىش سۇتۇر»، «پراجنا ـ ئاپرامىتا»، «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» (يۇقۇرىدىكىلەر بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋەنامىسى» (بۇلار مانى دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار)، «ئېۋانگېلىئۇم»، «سەنت گېئورگىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»

(بۇلار جىڭجىياۋ دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار) قاتارلىقلار①؛ (3) تىبابەتچىلىككە دائىرلىرى: «سىددخاسارا» قاتارلىقلار؛ (4) ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي ھوججەتلەر ۋە يىلنامىغا، ئاستىرانومىيىگە دائىر نۇرغۇن ھوججەتلەر، ئىككى خىل تىلنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ۋاھاكازالار.

ئۇنىدىن باشقا خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كوچۇپ كەلگەن مول مەزمۇندىكى ئەل ئەدەبىياتىمۇ ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن، خەلق قوشاقلىرى، قەھرىمانلار ھەققىدىكى تارىخىي داستانلار ۋە ماقال ـ تەمسىل قاتارلىقلار. بۇ نۇقتا 11 ـ ئەسىردىكى ئاتاغلىق ئۇيغۇر، تىل ـ ئەدەبىياتچىسى ماخمۇت قەشقىرى تۇزگەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ۋە يېقىنقى زاماندا تېپىلغان «تۇرپان قوشاقلىرى توپلىمى» دىمۇ ئەكس ئېتىلىدۇ. بەزى ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى نۇرغۇنلىغان شېئىرلار (ئون مىسرالىق بېيىتلار) ئەسلىيەتتە داستانلاردىن ئېلىنىغان پارچىلار ئىكەن، مەسىلەن، ئالىپ توغا ھەققىدىكى بېيىت ۋە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەزمۇنىدىكى شېئىر پارچىلىرى قاتارلىقلار.

2

«ئوغۇزنامە» ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تارقالغان، قەھرىمانلارغا ئوقۇلغان نەسرى شەكلىدىكى تارىخىي داستان. ئۇنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما نۇسخىسىدىن بىرسىلا بولۇپ، ئۇ

① يەنە قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىسلام دىنىغا دائىر يادىكارلىقلار، مەسىلەن، «تەزكىرەيى ئەۋلىيا»، «ناخجۇل فارادىس»، «سىرەج ـ ئال كولۇپ»، «باختىيارنامە» قاتارلىقلارمۇ بار.

هازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھرىدىكى «پۇقرالار كىتاپخانىسى» (Bibliohèque Nationale) دا ساقلانماقتا. نومۇرى Supul tus,1001، (يەنى Xefir—ch, Schefer دا يىغىپ ساقلانغان نۇسخا). قوليازما قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان، ئۇنىڭ باش ۋە ئاخىرى كەم، چوڭ ـ كىچىكلىگى 13 × 19 مىللىمېتىر، ھەجمى 21 ياپراق 42 بەت، ھەر بىر بېتى 9 قۇر خەتتىن تەشكىل تاپقان. 1 ـ بەتنىڭ 2 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە بۇقىنىڭ رەسىمى سىزىلغان، 5 ـ بەتنىڭ 9 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قۇرغۇينىڭ رەسىمى سىزىلغان، 6 ـ بەتنىڭ 4 ـ قۇرىدىكى "ئۇشبۇ تۇرۇر" دىگەن سوزلەرنىڭ كەينىگە قىئات (تاق مۇڭگۇزلۇك ھايۋان)نىڭ رەسىمى سىزىلغان.

قوليازما ئىملا جەھەتتە توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) يۇەن سۇلالىسى (13 ـــ 14 ـ ئەسىر) دىكى باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا "د" بىلەن "ت"، "س" بىلەن "ز"، "ق" بىلەن "غ" كوپىنچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلگەن.

(2) "س" بىلەن "ش" پەرقلەندۇرۇلگەن ("س" ھەرىپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق "ش" ئىپادىلەنگەن).

(3) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى باشقا يازما يادىكارلىقلارغا ئوخشاش، 1 ـ بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇش "ئو (ө)" ياكى "ئۇ (ü)" ئومۇمەن "ئو (o)" ياكى "ئۇ (u)" قىلىپ يېزىلغان، يەنى ئالدىغا بىر قىيىق سىزىق قويۇلمىغان.

(4) "ي" بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سوزدە، "ي"نىڭ ئورنىدا كوپىنچە "چ" ("ج" ئوقۇلۇشى كېرەك)نى ئىشلەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىك، بۇ قوليازمىنى كوچۇرگۇچى "ج" دىئالېكتىدا (ھازىرقى زامان قازاق

تىلىغا ئوخشاش) سوزلىشىدىغانلىغىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

قوليازمىنىڭ تىلى كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىدۇ.

قوليازمىنىڭ باش قىسمى كەم بولغاچقا كىتاپنىڭ ئەسلى تېمىسى ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ئۇنى ۋاقتىنچە «ئوغۇزنامە»دەپ ئاتاپ تۇردۇق.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئاساسىي ۋەقەلىگى توۋەندىكىچە:

باتۇر ئوغۇز تۇغۇلۇشى بىلەنلا، ئادەتتىكى كىشىلەرگە ئوخشىمايدۇ، قىرىق كۇندىن كېيىن، ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشىدۇ. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، كوك يۇزلۇك، قىزىل ئېغىزلىق، قىزىل كوزلۇك، ئۇنىڭ پۇتۇن بەدىنىنى تۇك باسقان. ئۇنىڭ پۇتى بۇقىنىڭكىدەك، بېلى بورىنىڭكىدەك، مورىسى يىلۋىزنىڭكىدەك، كوكسى ئېيىقنىڭكىدەك. باتۇر ئوغۇز ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يالماپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۇرگۇچى قىئات (تاق مۇڭگۇزلۇك يىرتقۇچ ھايۋان)نى ئولتۇرىدۇ. بىر كۇنى ئوغۇز بىر يەردە، تەڭرىگە تاۋاپ قىلىۋاتقىنىدا، ئاسماندىن بىر شولا چۈشىدۇ، ئۇ شولا ئايدىنمۇ يورۇق، كۇندىنمۇ نۇرلۇق. شولا ئىچىدە بىر قىز بولۇپ، تەنھا ئولتۇرغان. بۇ قىز شۇنداق گۇزەلكى، ئۇ كۇلسە، تەڭرىمۇ كۇلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز بۇ قىزغا كويۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنى ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۇچ ئوغۇل تاپىدۇ، تۇنجىسىغا كۇن، ئوتتۇرانجىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويىدۇ.

بىر كۇنى ئوغۇز بىر دەرەخنىڭ كاۋىگىدىكى بىر قىزنى كورۇپ قالىدۇ، بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، "كوزى ئاسماندىنمۇ كوك، چېچى ئېقىپ تۇرغان سۇدەك، چىشى ئۇنچىدەك ئىدى". ئوغۇز

بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۇنىمۇ ئوز ئەمرىگە ئالىدۇ. بۇ ئايالىدىنمۇ ئۇچ ئوغۇل تاپىدۇ، ئۇلارغا ئايىرىم ھالدا كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ ئات قويىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، باتۇر ئوغۇز دولەتنىڭ خاقانى بولىدۇ. ئۇ ئوز قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق جاكالايدۇكى، "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قوياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان!"

شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخان بوي سوندۇرۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شەرق (ئوڭ تەرەپ)تە ئالتۇنخان بوي سوندىغانلىغىنى بىلدۇرىدۇ، غەرپ (سول تەرەپ)تە رەم پادىشاسى قارشىلىق قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان لەشكەر تارتىپ جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە، ئۇلار مۇز تاغ ئېتىگىدە ئاۋۇل تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كوك بورە شولا ئارىسىدىن پەيدا بولىدۇ. بۇ كوك بورە ئوزلىگىدىن ئوغۇز قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىتىل (ۋولگا) دەرياسى بويىدا ئىككى تەرەپ قوشۇنى جەددى جەڭ قىلىدۇ. ئوغۇز خاقان يېڭىدۇ، رەم پادىشاسى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ.

ئوغۇز خاقان يەنە جۇرجىتنى بوي سۇندۇرىدۇ. ئاندىن كېيىن، سىندۇ (ھىندىستان)نى، تاڭغۇتنى، سۇرىيىنى، بارقانىنى بوي سۇندۇرىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئاخىرىدا، ئوغۇز خاقاننىڭ ئوز تېرىتورىيە-

① بۇيان — بەخت، قۇت.

② ئۇران — جەڭگىۋار شوتار.

سىنى ئوغۇللىرىغا بولۇپ بەرگەنلىگى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ ئۇچ ئوغلىغا شەرقنى، ئۇچ ئوغلىغا غەرپنى بېرىدۇ ھەمدە ئالدىنقى ئۇچ ئوغلى شەرقتىن تېپىۋالغان ئالتۇن يانى ئۇچكە بولۇپ ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، كېيىنكى ئۇچ ئوغلى غەرپتىن تېپىۋالغان ئۇچ كۈمۈش ئوقنى ئۇلارغا بېرىدىن بولۇپ بېرىدۇ. ئەڭ ئاخىردا ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلىپ: "يا ئوقنى توغرىلايدۇ"، "ئوق ياغا بوي سۇنۇشى كېرەك" دەيدۇ.

ئوغۇز ھىكايىسى 14-ئەسىردىكى پېرسىيىلىك تارىخشۇناس راشىدنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ (ئومۇمى تارىخ)»ى ۋە 17-ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيلىك تارىخشۇناس ئابۇل خازىنىڭ «تۇرك شەجەرىسى» قاتارلىق كىتاپلىرىدىمۇ كورۇلىدۇ. بىراق، ھىكايىنىڭ ۋەقەلىگى بىر-قەدەر ئاددى ۋە ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. بۇ كىتاپلاردا، ئوغۇز تەقۋادار مۇسۇلمان قىلىنغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۇچۇن، يات دىندىكى دادىسى — قارا خاقانغا قارشى تۇر-غان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. كېيىنكى ۋەقە بىزگە شىنجياڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ئوتكەن مەشھۇر قاراخانىلار سۇلالىسى (10—12-ئەسىر)نىڭ نامى "قاراخان"نى ئەسلىتىدۇ. بۇ ئەسەرلەردە، ئەسلى ھىكايىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرىگە يات بولغان بارلىق نەرسىلەر يوقىتىلغان. بۇ ھىكايىنىڭ «جامىئۇ-تاۋارىخ» ۋە «تۇرك شەجەرىسى» دىگەن ئىككى كىتابتا بېسىلغان ۋارىيانتلىرى ئوچىدە، كېيىنكى ۋارىيانتى گەرچە ئابۇل خازىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشىدەك جەريانىدىن ئوتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نوسخىسىغا بىرقەدەر يېقىن. تەپسىلى سىلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بىز ئەسەرنىڭ ئابۇل خازىنىڭ قولىدا

ساقلانغان نۇسخىسى بىلەن پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسى تېخىمۇ قەدىمرەك نۇسخىنى مەنبە قىلغان دەپ ھىساپلايمىز.

ئۇندىن باشقا، يەنە كېيىنكى مەزگىلدىكى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان «ئوغۇزنامە»مۇ ساقلانماقتا.

يېقىندا، تۈركىيە ئالىمى ئورخۇن تۈركىيىدىن بۇ ھىكايىنىڭ دائىر يەنە بىر نەزمە قالدۇغىنى تاپقان. بۇ نۇسخىنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ۋە ئورنى ئېنىق ئەمەس.

«ئوغۇز داستانى»نى مەزمۇن جەھەتتە، ئىككى قىسىمغا بولۇشكە بولىدۇ. بىرىنچى قىسىم ــ تارىخىي داستاننىڭ باش قىسمى (ئوغۇز-نىڭ خاقان بولۇشىغا قەدەر) ۋە ئاخىرقى قىسىمى (ئۇلۇغ تۈركنىڭ چۈش كورۇشىدىن كېيىنكى قىسمىنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ). ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئوغۇز خاقانىنىڭ ئۇرۇشقا چىقىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ بىرىنچى قىسمىدا قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى، دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ۋە بەزى قەدىمقى ئورپ-ئادەتلەر ئەكس ئېتىلگەن.

باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ ئوز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ھەرخىل ئەپسانىلەر ۋە رىۋايەتلەر تارقالغان. بۇنىڭغا دائىر نەرسىلەر ئېلىمىزنىڭ قەدىمقى تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «جۇ سالنامىسى»، 50-جىلد، «تۈرك تەزكىرىسى»دە تۈركلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا توۋەندىكىچە ئەپسانۋى خاتىرىلەر بار: "تۈركلەر

ھونلارنىڭ بىر خىلىدۇر، ئۇلار ئاشنا ئۇرۇغىدىن، باشقا قەبىلىلىرىمۇ بار. كېيىن، ئۇلار خوشنا دولەتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىپ ئۇرۇغى قۇرۇتۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 10 ياشلىق بىر ئوغۇل بولۇپ، ئەسكەرلەر ئۇنى كىچىك كورۇپ، ئولتۇرۇۋېتىشكە كوڭلى بارمىغان، ئاخىر ئۇنىڭ بىر پۇتىنى كېسىۋېتىپ، سازلىقتا تاشلىۋەتكەن؛ بۇ ئوغۇلنى بىر چىشى بورى گوش بېرىپ باققان. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن، بورە بىلەن بىللە يېتىپ-قوپۇپ يۇرگەن، نەتىجىدە، بورىنىڭ قوسىغىدا قالغان. ھىلىقى خوشنا دولەتنىڭ خانى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشكە ئادەم ئەۋەتكەن، ئۇ ئادەم بۇ يەرگە كېلىپ قارىسا، ئۇنىڭ يېنىدا بورە تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇ، بورىنى ئولتۇرمەكچى بولغان، بورە خوچو ئىدىقۇتلۇغنىڭ شىمالىدىكى تاققا قىچىپ كەتكەن. تاغدا بىر ئوڭكۇر بولۇپ، ئوڭكۇر ئىچىدىكى توزلەڭلىك قېلىن ۋە بولۇق ئوت-چوپ بىلەن تولغان ئىكەن، ئوڭكۇرنىڭ ئايلانمىسى بىر قانچە يول ئىكەن، توت ئەتراپى تاغ ئىكەن، بورە ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋاپتۇ. كېيىن ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بۇ ئون ئوغۇل چوڭ بولۇپ باشقا قەبىلىلەردىن قىز ئاپتۇ، شۇندىن كېيىن ھەرقايىسى ئوز ئالدىغا بىر ئۇرۇق بوپتۇ، ئاشنا شۇلارنىڭ بىرى ئىكەن....." يەنە مۇنداقمۇ دېيىلىدۇ: "تۈركلەرنىڭ ئەجدادى سۇ دولىتىدىن بولۇپ، ھونلارنىڭ شىمالىدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ بولۇپ، ئۇلار ئاكا-ئۇكا ئون يەتتەيلەن ئىكەن. يىجۇ-نىشىدۇ ئۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بوردىن تورەلگەن ئىكەن.....نىشىدۇ سەھرلىك ئادەم ئىكەن، ئۇ شامال چىقىرالايدىكەن، يامغۇر ياققۇزالايدىكەن. ئۇ ئىككى خوتۇن ئاپتۇ، بىرى ياز پەرىسى، بىرى قىش پەرىسى ئىكەن. خوتۇنىنىڭ

بىرى توت ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بالىلىرىنىڭ بىرى ئاق ھاڭغۇتقا ئايلىنىپ كېتىپتۇ، بىرى ئوپ دەريانى بىلەن كەم دەريانى ئوتتۇرىسىدا دولەت قۇرۇپ ئوزىنى قىرغىز دەپ ئاتاپتۇ...يەنى بىرى جىيەنسى - چۇجېنى تېغىغا ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئىكەن. بۇ تاغدا ئاپاڭ- بۇنىڭ ئۇرۇقلىرى بار ئىكەن.....ئۇلار بىرلىكتە چوڭ ئوغۇلنى خان ئورنىدا ھورمەتلەپ، ئۇنى تۇرك دەپ ئاتاپتۇ."

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۇ تېشى» (بۇ مەڭگۇ تاشنىڭ ئارقا تەرىپى قەدىمقى ئۇيغۇر تىل- يېزىغى بىلەن يېزىلغان)دا، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىلىق تۇۋەندىكى ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: ".....خوچو ئىدىقۇتلىرىنى تەك- شۈرۈپ كوزىتىشتىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىل- غان. ئۇنىڭ بىرى تۇخۇسى دەريا، يەنە بىرى شولىگې دەريا دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە، ئاسماندىن دەرەخقە شولا چۈشۈپتۇ، ئىككى دەريا ئارىلىغىدىكى خەلقلەر ئۇنى كوزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قوساق كوتەرگەنگە ئوخشاش قوساق سېلىپ قاپتۇ. بۇ شولا دەرەخقە ئۇدا 9 ئاي 10 كۈن چۈشكەندىن كېيىن، ھىلىقى دەرەخنىڭ قوسىغى يېرىلىپتۇ، ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ. بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىگى ئەردەن - بۇگۇ خاقان ئىكەن. ئۇ قەددى- قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئاينىتىپتۇ ۋە يۇرتىنى گۈللەندۇرۇپتۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقىلانە بوپتۇ." (خۇاڭ ۋېنبىڭنىڭ «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 64 - يىللىق 2 - سانىغا بېسىلغان «خوچو ئىدىقۇتلىرىنىڭ توھپە مەڭگۇ تېشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىش» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى).

ئوندىن باشقا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى (جۇۋەينى قاتارلىقلار)نىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ يۇقۇرىدىكىلەرگە ئوخشاش ھېكايىلەر خاتىرىلەنگەن.

ئوغۇزنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ ئىسمىنىڭ كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە كوك، تاغ، تەڭىز (دېڭىز) دەپ قويۇلۇشى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيانىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى كوزقارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇ قىسمىدىكى باشقا بەزى ۋەقەلىكىلەردە قەدىمقى تۈركىلەر ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى سامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئەكس ئېتىلگەن. مەسىلەن، تارىخىي داستانىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا ئىككى ياغاچنى تىكلەپ، بىرىنىڭ ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ، بىرىنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ ئاسقانلىغى، بىرىنىڭ تۇۋۈگە قارا قوي، بىرىنىڭ تۇۋۈگە ئاق قوي باغلىغانلىغى سوزلىنىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار سىبىرىيە- دىكى ياقۇتلار ئارىسىدا كورۈلىدۇ. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ياقۇتلار ئارىسىدا ئۇزاق ۋاقىت تۇرغان تۈركشۇناس ئې. پېكارسكىي ياقۇتلار دائىم بوشلۇققا ئىككى ياغاچ تىكلەپ، ئىككىسىنىڭ ئارىلىغىغا ئاغامچا تارتىپ، ئاندىن كېيىن جىن - شەيتانلارغا سوغا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا باغلاپ قويىدۇ، دەيدۇ (ئې. پېكارسكىي تۇزگەن «ياقۇتچە لۇغەت»نىڭ 3 - توم، 240 - بېتىگە قارالسۇن). بىزگە مەلۇمكى، تۈركىلەر ۋە موڭغۇللار ئارىسىدا تارقالغان سامان دىنىدا ياغاچقا بەك چوقۇنىلىدۇ. ئاق قوي ۋە قارا قوي، شۇبھىسىزكى، سامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېقىنغىچە ئېپتىدائى جەمىيەت تەرەققىيات باس- قۇچىدا ياشاپ كەلگەن بەزى مىللەتلەر (مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى چۇكچىلار) ئارىسىدا ئاق سامان ۋە قارا سامان پەرقى بار.

تارىخىي داستاندا كوك بورىنىڭ يول باشلىشى مەسىلىسىگە كەل- سەك، بىزچە ئۇ تۈركىلەرنىڭ ئېپتىدائى توتېم ئېتىقاتى بىلەن

مۇناسىۋەتلىك. «جۇ سالنامىسى»نىڭ «تۇرك تەزكىرىسى»دىن ئېلىنغان بايىقى ئىستاتىدا بۇ مەسىلە ئەكس ئېتىلگەن. يۇقۇرىقى تەزكىرىدە يەنە "تۇركلەرنىڭ بايرىغىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بورە بېشىنىڭ سۈرىتى چۇشۇرۇلگەن، بۇ ئەسلىنى ئۇنۇتماسلىقنىڭ نىشانىسى؛ ئۇلاردا نوكەرلەر فۇلى — 附离 (بورە سوزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىدۇ، شۇڭا خەنزۇلار ئۇلارنى لاڭ — 狼 (بورە) دەپ ئاتايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بوربىدىن تورەلگەن." دىگەن خاتىرە بار.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا ئاساسلىق ھالدا ئۇغۇزخانىڭ ئۇرۇشقا ئاتلىنىش پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۇبھىسزكى، بۇ ۋەقەلىكلەردە مەلۇم دەرىجىدە تارىخىي ۋەقەلىكلەر ئەكس ئېتىلگەن. لېكىن، شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىغىمىز كېرەككى، تارىخىي داستان يىل تەرتىۋى بويىچە يېزىلغان تارىخنامە ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەر. شۇڭا بىز ئىلگىرى« ئوغۇز داستانى»نى تەتقىق قىلغان بەزى ئالىملارنىڭ تارىخىي داستاننىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇز خاقاننى مەلۇم تارىخىي شەخسلەر، مەسىلەن، ھونلاردىكى ماۋدۇن ـ شاڭيۇ (باتۇر تەڭرىقۇت مەنسىدە)، موڭغۇللاردىكى چىڭگىزخان قاتارلىقلار بىلەن باغلىشىنى بەھۇدە ئاۋارىچىلىق دەپ قارايمىز. باشقا شەكىللەردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئوخشاش تارىخىي داستاندىمۇ كونكرىت تارىخىي ۋەقە ۋە تارىخىي شەخس ئىپادىلەنمىگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەتكىچە تارقىلىپ يۇرۇش جەريانىدا، نۇرغۇن ئەۋلات نامىسز مۇئەللىپلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە تاۋلىشى نەتىجىسىدە پەيدىن پەي شەكىللەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە تارىخىي داستاندا بەزى ۋاقىتلىق ئىپادىلەنگەن تارىخىي ۋەقەنىڭ شولىسىنى كورۇۋېلىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ

مۇمكىنلىگىنى چەتكە قاقمايدۇ.

تارىخىي داستاننىڭ ئىككىنچى قىسمىدا، كىشىنى ئوزىگە جەلپ قىلىدىغان يەنە بىر نۇقتا نۇرغۇن تۇرك قەبىلىلىرى (جۇملىدىن باشقا بەزى قەبىلىلەر)نىڭ نامىنىڭ چۇشەندۇرۇلۇشىدۇر. ئوغۇز خاقان ئۇرۇش جەريانىدا، ئوزىگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ يارىدەمگە ئېرىشىدۇ. شۇنداق جايلاردا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ نامى شۇ قەبىلە ئاقساقلىنىڭ مەلۇم ھەركىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ چۇشەندۇرۇلىدۇ. مەسىلەن، قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىچى كۆك ياغاچ" دەپ چۇشەندۇرۇلىدۇ. ئۇ سال ياساپ، ئوغۇزنىڭ دەريادىن ئوتۇشىگە يارىدەم قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمى. قاڭلى قەبىلىسىنىڭ نامى "ئىگىز ھارۋا" دەپ چۇشەندۇرۇلىدۇ، ئۇ ئىگىز ھارۋىنى ئىجات قىلىپ، ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى توشۇغان ئادەم. ساقىلاپۇ (بۇ سوزنىڭ ئەسلى "سلاق" بولۇپ، ساقلاپۇ "سلاق" سوزىنىڭ ئەرەپچىدىكى كوپلۈك شەكلى) ساقلىغۇچى (ئوغۇزنىڭ رۇس بەككە قويغان ئىسمى) دەپ چۇشەندۇرۇلىدۇ، ۋاھاكازا.

قىسقىسى، تارىخىي داستاننىڭ بۇ قىسمىدا تىلغا ئېلىنغان نۇرغۇن دولەت ۋە قەبىلە نامى، مەلۇم دەرىجىدە، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوز ئەتراپىدىكى باشقا مىللەتلەرگە بولغان چۇشىنىشى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ.

توۋەندە بىز تارىخىي داستاننىڭ شەكلى ۋە تىلغا قارىتا دەسلەپكى تەھلىلىمىزنى بايان قىلىپ ئوتىمىز.

«ئوغۇز داستانى» گەرچە نەسرى شەكلىدە بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلىرىغا نەزمە قىسىلارمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، توۋەندىكى ئابزاس سەككىز بوغۇملۇق شېئىر شەكلىدە كەلگەن ھەمدە ئاخىرقى بوغۇمى

قاپىيىلىشىدۇ:

mən sənlərgə boldum kaoɣan,
alalīng ya takī kalkan;
tamoɣa bizgə bolsun buyan,
kək bəri bolsunoɣīl buyan.
təmür yīdalar boi orman,
aw yərdə yürüsün kulan;
takī taluy takī mürən,
kün tuoɣ boloɣīl kək kurīkan

(96 — 102 - قور)

مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالغان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران.
تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان،
ئوۋلۇقتا يۈرۈشسۇن مال - ۋاران.
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن، ئاسمان قورغان.

يەنە ئالايلى: ۋەزىر ئۇلۇغ تۇركىنىڭ توۋەندىكى بىر ئابزاس سوزى 13 بوغۇملۇق شېئىر جۈملىسىگە كىرىدۇ:

ay kaoɣanum səngə yaxaoɣu bolsunoɣīl uzun,
ay kaoɣanum səngə türülük bolsunoɣīl tüzün;

bəngə kək təngri bərdi qüxümdə kəltürsün,
taluy turur yərni uruoɣunga bərdürsün.

(323 — 327 - قۇر)

ئەي خاقانىم، ساڭا ئۆزۈن ئومۇر يار بولسۇن،
ئەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل - نىزامىڭغا ئادالەتلىك يار بولسۇن.
كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
ئىشغال قىلغان يەرلىرىنى ئۇرۇغنىغا بولۇپ بەرسۇن دەپ.

ئۇندىن باشقا، تارىخىي داستانىدا بىرمۇنچە جۈملىلەر باركى، ئۇلار قارىماققا نەسرىدەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى سەللا دىققەت بىلەن تەھلىل قىلساق، دەرھال ئۇلار ئارىسىدا ئىنتايىن كۈچلۈك رېتىم پۇرىغى بارلىغىنى بايقايمىز. مەسىلەن:

oxul ooɣulnīng ənglüki qīraoɣī kək ərdi,
aoɣīzī atax kīzīl ərdi,
kəzləri al,
saqlarī ɣaxlarī ɣara ərdilər ərdi

(5 — 7 - قۇر)

بۇ ئوغۇلنىڭ يۈزى كوك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل،
كوزلىرى ھال،
چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى.

ئەسلىيەتتە بۇ بىر ئابزاس سوزنىڭ رېتىملىغى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ 1 - ، 2 - ، 4 - مىسرالىرى قاپىيىداش

شېر ئىكەنلىگىنى كورۈۋېلىشقا بولىدۇ.

يەنە ئالايلى، توۋەندىكى جۈملىنىڭ ھالتىدىن كېيىن، ئۇچ ئاد-دى پېئل قاتار ئىشلىتىلىپ ۋاقتىنىڭ تېز ئوتكەنلىگى ئىپادىلەنگەن:

kirik kündün song
bədüklədi
yürudi
oynadi

(11 — 12 - قۇر)

قىرىق كۈندىن كېيىن،
چوڭ بولدى،
ماڭدى،
ئويناندى.

بۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن يەنە توۋەندىكىلەر بار:

künlərdin song,
kəqələrdin song,
yigit boldi.

(17 — 18 - قۇر)

كۈنلەر ئوتۈپ،
تۈنلەر ئوتۈپ
يىگىت بولدى.

bu qaoqda,
bu yərdə,

bir qong orman bar ərdi.

(18 - قۇر)

بۇچاغدا،
بۇ يەردە،
بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى.

ya birlə,
ok birlə,
xungkarni oltürdi.

(42 - قۇر)

يا بىلەن،
ئوق بىلەن،
شۇڭقارنى ئولتۈردى.

ئۇندىن باشقا جەڭگە قاتناشقان نۇرغۇن جۈملىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ داستاننىڭ رېتىملىغىنى كۈچەيتكەن.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەھلىلگە ئاساسەن، بىز «ئوغۇز داستانى»نى مەلۇم ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ، دەپ قارايمىز.

«ئوغۇز داستانى» تىل جەھەتتە توۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) يۇقۇرىدا «ئوغۇز داستانى» كېيىنكى مەزگىلدىكى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان دەپ ئېيتقان ئىدۇق. بۇ نۇقتىنى توۋەندىكىلەر ئىسپاتلايدۇ: ئۇنىڭدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ

بەزى قالدۇقلىرى ساقلانغان، مەسىلەن، "aduoq ـ ئېيىق"، "adak ـ ئاياق"، "bədük ـ بۇيۇك" قاتارلىقلار، ھەم يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىـ
نىڭ ئامىللىرىمۇ بار، مەسىلەن، "ayoɣīr ـ ئايغىر"، "koy- ـ قويماق"، "atnī ـ ئاتنى" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "adoɣīr" "kod-، "atīoɣ قا سېلىشتۇرۇڭ) قاتارلىقلار.

2) يۇمەن سۆلالىسى دەۋرىدىكى موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىرمۇنچە سوزلەر بار، مەسىلەن، "jīda ـ نەيزە (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'süngü')"، "mürən ـ دەريا، ئېقىن (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'egüz')"، "tüximəl ـ ۋەزىر (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، 'il ügüsi')"، "qaq ـ ۋاقىت (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا 'ed')" ۋە "nükər ـ نوكەر"، "uran ـ جەڭگىۋار شۇئار"، "xirə ـ جوزا" قاتارلىقلار.

3) ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى تىل «خوچو سوزلۇكى»① دىكى تىلغا ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ.

4) بەزى سوزلەردە، سوز بېشىدىكى 'ي'نىڭ ئورنىغا 'ج' (يېزىقتا 'چ' ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن) ئىشلىتىلگەن، مەسىلەن، "jol ـ يول"، "jalbar- ـ يالۋۇرماق" (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى 'yol' 'yalbar'غا سېلىشتۇرۇڭ). بۇ ئالاھىدىلىك قولىيازمىنى كوچۇرگۈچىنىڭ تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىدىكى تىللىدا (مەسىلەن، ھازىرقى زامان قازاق تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار) سوزلىشىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

① «خوچو سوزلۇكى» ـ مىڭ سولالىسى دەۋرىدە توزۇلگەن، خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تۈركە ئايرىلغان سېلىشتۇرما سوزلۇك. خەنـ
زۇچە «高昌杂字» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىدىكى توت نۇقتىغا ئاساسەن، بىز فرانسىيەلىك پېللىئوت ئەپەندىنىڭ ئەسلىدىكى قولىيازما يۇمەن سۆلالىسى (13 ـ 14 ـ ئەسىر) دەۋرىدە شىنجىياڭنىڭ تۇرپان رايونىدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ھازىر پارىژدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا 15 ـ ئەسىر ئەتراپىدا ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ رايونى ئەتراپىدا كوچۇرۇلگەن① دېگەن پىكرىگە قوشۇلىمىز.

يوقۇرىدا بىز «ئوغۇز داستانى»نىڭ مەزمۇنى، شەكىل قۇرۇلمىسى، تىلىغا قارىتا دەسلەپكى يوسۇندا تەھلىل يۈرگۈزۈپ ئوتتۇق. «ئوغۇز داستانى» قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىنىي مەزمۇندا بولمىغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى، ئۇ بىزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە تىل تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ئەھمىـ
يەتكە ئىگە بولۇپ، بۇندىن كېيىن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

«ئوغۇز داستانى» ئۇزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى قەدىمىيلىگى، تىل جەھەتتىكى ئاددىلىغى بىلەن ئاللا بۇرۇنلا مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىغان ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا گوللاندىيە ئالىمى خۇس تارىخي داستانىنىڭ بىر قىسمىنىڭ تەرجىمىسىنى «يېگىدىن تېپىلغان ئوغۇزنامە»② دېگەن تېمىدا ئېلان قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن رادلوف③،

① پېللىئوتنىڭ 1930 ـ يىلى «تۇڭباۋ»دا ئېلان قىلغان ماقالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېتىگە قارالا.

② *Dietz: Der neuendeckte oughuzische cyklop. Halle und Berlin, 1815.*

③ ۋ. ۋ. رادلوف: *Kutatku Bilik, faksimile uygurskoy*

رىزانۇر①، پېللىئوت②، بانگ ۋە راخمات③ قاتارلىقلار ئۇنى تەكشۇرۇپ ئىزاھلىدى ۋە تەرجىمە قىلدى. 1959 ـ يىلى، سوۋېت ئالىمى شېرباخ④ ئۇنىڭ يېڭى تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

بىز ئورۇپ يېزىش، تەرجىمە قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا، ئالدىنقى سەككىز بېتىدە رادلوف ئېلان قىلغان فوتو رەسىم نۇسخىسىغا، قالغان قىسمىدا بانگ بىلەن راخمات 1932 ـ يىلى «گېرمانىيە پەنلەر ئاكادىمىيىسىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى»دا ئېلان قىلغان نۇسخىسىغا ۋە 1959 ـ يىلى شېرباخ ئېلان قىلغان ئورۇپ يېزىلغان نۇسخىسىغا ئاساسلاندۇق. فرانسىيىلىك پېللىئوت «تۇڭباۋ»دا (1930 ـ يىلى) ئېلان قىلغان «ئوغۇز داستانى»دىكى بەزى ئەدىبىي جۇملىلەرنى تەكشۇرۇپ ئىزاھلىشىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلدۇق. گوللاندىيىلىك خۇس ۋە رىزانۇرنىڭ تەتقىقاتىغا دائىر ئەسلى كىتاپ-

---

rukopisi, SPb· 1890, str· 191——192 (قول يازمىنىڭ ئالدىنقى 8 بېتىنىڭ فوتو رەسمىنىمۇ ئېلان قىلدى): Das kudatku Bilik, Theil I, SPb, 1891, str 232——244 (مانجۇ يېزىغىدا ئورۇپ يېزىلغان)، str, X——XIII (نېمىسچە تەرجىمىسى).

① رىزانۇر: Oughouz-namé, épopée turque, Alexandrie, 1928.

② پ. پېللىئوت: Surla légende d' Ughuz-Khan en écriture Ouigoure, T'oung pao, 1930, Vol· XXVII, pp· 247——358.

③ ۋ. بانگ ۋە گ. ر. راخماتى: Die legende von Oghuz Qaghan, SPAW· Phil·——hist· KI· XXV·

④ ئا. ھ. شېرباخ: Ooquz - name, Moskva, 1959

نى مەملىكىتىمىزدە تاپقىلى بولمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمىدۇق. لاتىنچە ئورۇپ يېزىلغان قىسمىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىغى ھەرپىنى قوللاندۇق، بۇنىڭ ئىچىدە "ī" تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش بىلەن نوۋەتلىشىدىغان قەدىمقى تىل كەينى سوزۇق تاۋۇشنى كورسىتىدۇ.

گېڭ شىمىن
تۇرسۇن ئايۇپ

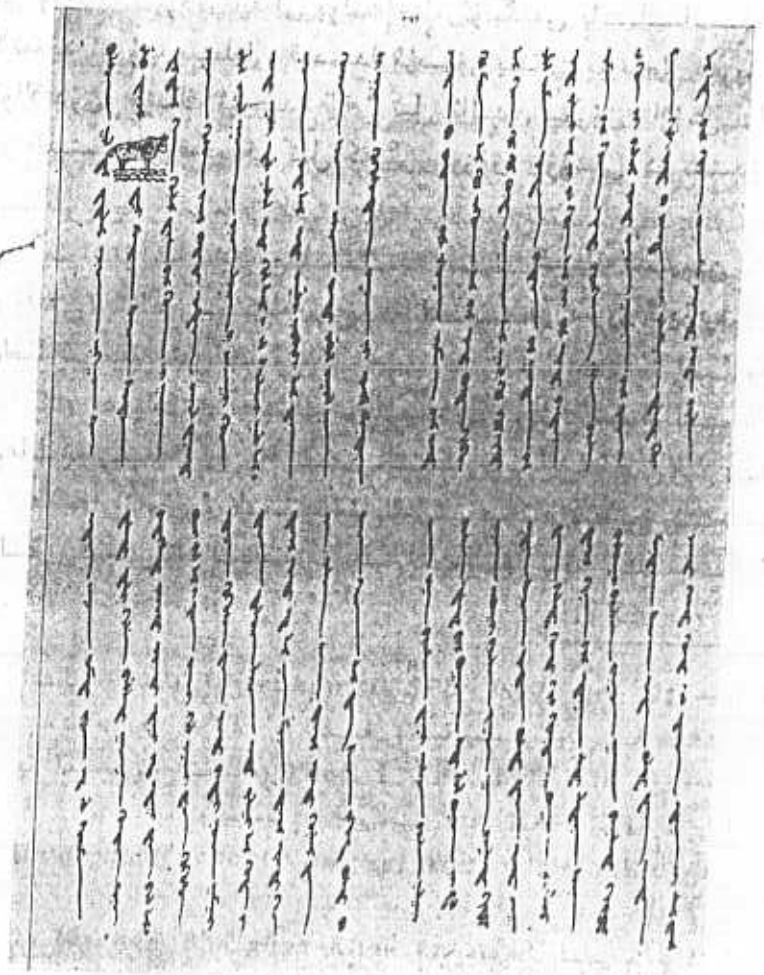

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيەنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «پۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىرماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. باش تەرەپتىن 1 — 4 - بەتلەر.

ئوروڭ يېزىلىشى

1, bolsunoqīl dəp dədilər. anung angaoqusu
2. uxbu turur: takī mundan song səwinq
3. taptīlar. kənə künlərdən bir kün ay kaoqan-
4. nung kəzü yarīp bodadī, ərkək ooqul tooqurdī.
5. oxul ooqulnung ənglügi qīraoqī kək
6. ərdi, aoqīzī atax kīzīl ərdi, kəzləri al, saqları, kaxları
7. kara ərdilər ərdi. yakxī nəpsikilərdən
8. kerüklugrək ərdi. oxul ooqul ana-
9. sīnīng kəgüzündün ooquzni iqip mundun
10. artīoqrak iqmədi. yig ət, ax, sürmə
11. tilədi, tili kələ baxladī. kīrīk kündün song
12. bədüklədi, yürüdi, oynadī.adaoqī ud adaoqī dəg, bəlləri
13. bəri bəlləridəg, yaoqrī kix yaoqrīdəg, kəgüzü
14. aduoq kəgüzü dəg ərdi. bədəninüng kamaoqī
15. tüg tülüklüg ərdi, yīlkīlar kütəyə
16. turur ərdi, atlaroqa minə turur ərdi, kik
17. aw awlaya turur ərdi; künlərdən song kəqələrdən
18. song y(i)git boldi. bu qakta bu
19. yərdə bir uluoq orman bar ərdi.

20. kəp mürənlər kəp əgüzlər bar ərdi, bunda kəlgən-
21. lər kik kəp kəp, bunda uqkanlar kux kəp kəp ərdi.
22. oxul orman iq(i)ndə bədük bir kīat(?) bar
23. ərdi, yīlkīlarni, əlgünlərni yər ərdi. bədük
24. yaman bir kik ərdi. birkə əmgə(k) birlə
25. əlgünni basup ərdi. ooɣuz kaoɣan bir əriz
26. kaoɣaz kixi ərdi, bu kīatnī(?) awlam(a)k tilədi. kün-
27. lərdə bir kün awoɣa qīkti. jīda birlə,
28. ya ok birlə, takī kīlīq birlə, kalkan
29. birlə atladī. bir buoɣu aldī. xul buoɣunī tal-
30. nung qūbuoɣī birlə (y)īoɣaqka baoɣladī. kətti.
31. andan song ərtə boldī. tang ərtə qak-
32. ta kəldi, kərdi kim kīat(?) buoɣunī alup
33. turur. kənə bir aduoɣ aldī, altunluoɣ
34. bəlbaoɣī birlə yīoɣaqka baoɣladī, kətti.
35. mundun song ərtə boldī. tang ərtə
36. qakta kəldi. kərdi kim kiat(?) aduoɣnī alup turur.
37. k(ə)nə oxu (y)īoɣaqnīng tüb(i)ndə turdī. kīat(?)
38. kəlip baxī birlə ooɣuz kalkanīn urdi. ooɣuz
39. jīda bīrlə kīat(?)nīng baxīn urdī, anī
40. əltürdi. kīlīq birlə baxīn kəsti. aldi., kətti. k(ə)nə
41. kəlip kərdi kim: bir xungkar kīat(?)nīng iqəgüsin
42. y(ə)məktə turur. ya birlə ok birlə
43. xungkarnī əltürdi. baxīn kəsti. andan
44. song dədi kim: xungkarnung ang(a)oɣu

45. sī oxbu turur: buoɣu y(ə)di. aduk y(ə)di, yīdam

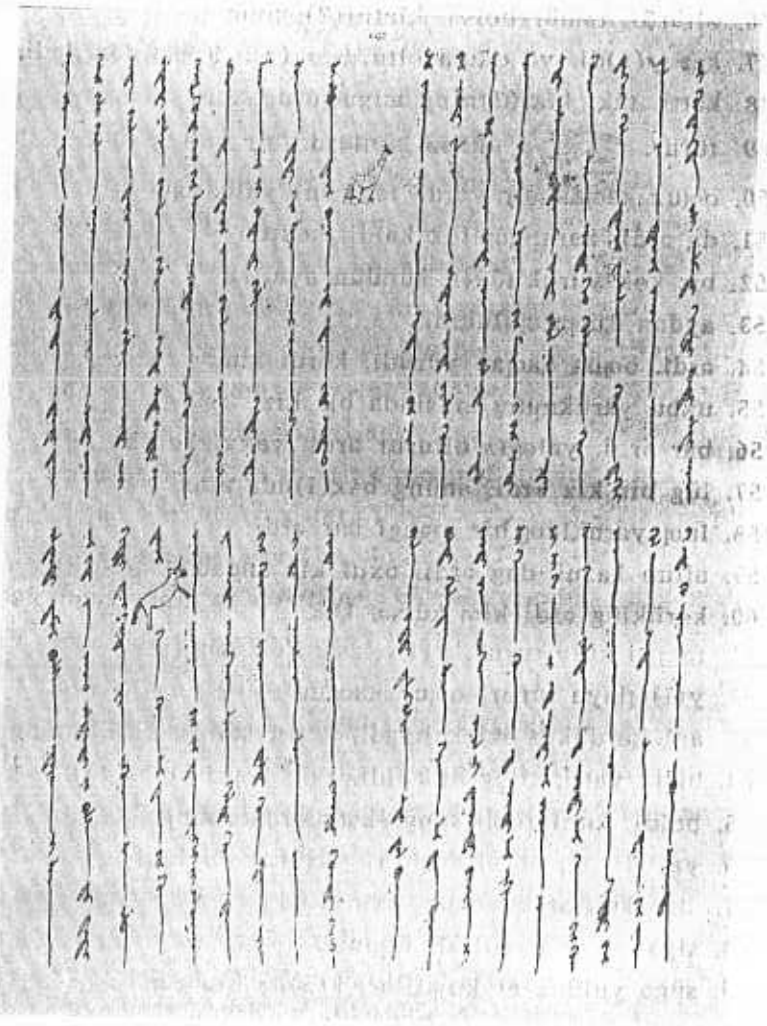

«ئوغۇزنامە»نىڭ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى «بۇقرالار كىتابخانىسى» دا ساقلىنىۋاتقان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورماش شەكلى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىدىن نەمۇنە. 5 — 8 - بەتلەر.

46. eltürdi, təmür bolsa. kīatni(?) xung-
47. qar y(ə)di. ya okum eltürdi, y(ə)z bolsa dəp dədi,
48. kətti. takī qīat(?)nīng anguoqusu oxbu
49. turur: kənə künlərdə bir kün
50. ooquz qaoqan bir yərdə təngrini yalbaroqu-
51. da ərdi. qarangoquluq kəldi. kəktün
52. bir kək yuruq tüxti. kündün aya(n)
53. aydan quoquloqulukraq
54. ərdi. ooquz qaoqan yürüdi, kərdi kim:
55. uxbu yaruqnung arasīnda bir qīz
56. bar ərni. yaloquz olturur ərdi. yaqxi kərük-
57. lüg bir qīz ərdi. anung bax(ī)nda atax-
58. luoq yaruqluoq bir məngi bar ərdi.
59. altun qazuq dəg ərdi. oxul qīz andaoq
60. kərüklüg ərdi kim külsə, kək
61. təngri külə turur; y(ī)oqlasa, kək təngri
62. y(ī)oqlaya turur. ooquz qaoqan
63. anī kərdüktə ezi qalmadī, kətti, səwdi, aldi, anung
64. birlə yatti, tiləgüsin aldi. təl booqaz
65. boldī. künlərdən song, kəqələrdən song
66. yarudī, üq ərkək ooqulnī tooqurdī. birinqi-
67. sigə kün at koydīlar, ikinqi-
68. sigə ay at koydīlar, üqünqü-
69. sügə yulduz at koydīlar. k(ə)nə bir kün
70. ooquz qaoqan awoqa kətti. bir
71. kəl aras(ī)nda alīndan bir (y)īoqaq
72. kərdi. bu (y)īoqaqnung qabuqaoqīnda
73. bīr qīz bar ərdi. yaloquz olturur ərdi.

74. yaqxī kərüklüg bir qīz ərdi. anung
75. kəzü kəktün kəkrək ərdi,
76. anung saqī mürən usuoqī dəg, anung
77. tixi ünqü dəg ərdi. andaoq kərük-
78. lüg ərdi kim yərning əlgüni anī kərsə,
79. ay ay ah ah elərbiz dəp, süttən
80. qumuz bola tururlar. ooquz qaoqan
81. anī kərdüktə ezi kətti, yürəkigə atax
82. tüxti, anī səwdi, aldī, anung birlə yattī, tiləgü-
83. sün aldī. təl booqaz boldī. künlər-
84. dən song, kəqələdən song
85. yarudī, üq ərkək ooqulnī tooqurdī. birin-
86. qisigə kək at koydīlar, ikin-
87. qisigə taoq at koydīlar üqünqü-
88. sügə təngiz at koydīlar.
89. andan song ooquz qaoqan bədük
90. təy bərdi, əlgüngə yarlīk
91. yarlap kəngəxtilər, kəldilər. kīrīk xirə.
92. kīrīk bəndəng qapturdī (yapturdī), tür-
93. lüg axlar, türlüg sürmələr, qubuyanlar, kīmīzlar
94. ax(a)dīlar. iqtilər. toydan song ooquz
95. qaoqan bəglərgə əlgünlərgə
96. yarlīk bərdi. takī dədi kim sən
97. lərgə boldum qaoqan. alalīng ya takī
98. kalkan; tamoqa bizgə bolsun
99. buyan, kək bəri bolsunqīl uran; təmür yīda-
100. lar bol orman. aw yərdə yürüsün qulan;
101. takī taluy takī mürən, kün tuoq boloqīl. kək

102. kurīkan dəp dədi. k(ə)nə andən song
103. oǫuz kaoǫan tərt sarīoǫa yarlīk
104. yumxadī. bildürgülük bitidi, əlqilərgə
105. bərip yibərdi. uxbu bildürgülüktə bitil-
106. mix ərdi kim mən uyoǫurnīng kaoǫanī bolamən,
107. kim yərning tərt bulungīnung kaoǫanī
108. bolsam kərək turur. sənlərdən bax qalunoǫu-
109. luk tiləp mən turur. oxul kim məning aoǫīz-
110. umoǫa bakar turur bolsa, tarītīoǫ
111. tartip dost tutarmən dəp dədi. uxbu kim
112. aoǫīzumoǫa bakmas turur bolsa, qamat
113. qakīp qərig qəkip duxman tutarmən.
114. taoǫurak basīb asturīp yok bolsunoǫīl
115. dəp kīlurmən dəp dədi. k(ə)nə bu qak-
116. ta ong yangakta altun kaoǫan
117. dəgən bir kaoǫan bar ərdi. uxbu altun
118. kaoǫan oǫuz kaoǫanoǫa əlqi yumxab
119. yibərdi. kəp təlim altun kümüx tartīp kəp təlim
120. kīz yakut tax alīp kəp təlim ərdənilər yibər-
121. ip yumxap oǫuz kaoǫanoǫa s(o)yurkap
122. bərdi, aoǫīzīoǫa bakīndī bəgü birlə
123. dostluk kīldī. anung birlə amīrak
124. boldi. qong yangakīda urum dəgən
125. bir kaoǫan bar ərdi. uxbu kaoǫannung
126. qərigi kəp kəp, balīklarī kəp kəp ərdilər
127. ərdi. oxul urum kaoǫan oǫuz kaoǫan-
128. nung yarlīoǫīn saklamas ərdi, kataoǫla-
129. oǫu barmas ərdi munī səz səz-

130. ni tutmas mən tururmən dəp yarlīk-
131. ka bakmadī. oǫuz kaoǫan qamat
132. atup anga atlaoǫu tilədi. qərig birlə
133. atlap tuoǫlarnī tutup kətti. kīrīk
134. kündün song muz taoǫ dəgən
135. taoǫnung adaoǫīoǫa kəldi. kurīkan-
136. nī tüxkürdi, xük bolup uyup turdi. tang ərtə
137. boldukta oǫuz kaoǫannung
138. kurīkanīoǫa kün dəg bir
139. yaruk kirdi. ol yaruktun kək
140. tülüklüg, kək yalluoǫ bədük
141. bir ərkək bəri qīktī. oxul bəri oǫuz
142. kaoǫanoǫa səz bərip turur ərdi.
143. takī dədi kim ay ay, oǫuz, urum
144. üstigə sən atlar bolasən.
145. ay ay, oǫuz tapuoǫunglaroǫa mən
146. yürür bolamən dəp dədi. k(ə)nə
147. andan song oǫuz kaoǫan
148. kurīkannī türtürdi, kətti, kərdi
149. kim qərigning tapuklarī-
150. da kək türüklüg kək yalluoǫ
151. bədük bir ərkək bəri yürügüdə
152. turur. ol bərining artlarīn kataoǫ-
153. lap yürügüdə turur ərdilər ərdi. bir
154. nəqə künlərdən song kək
155. tülüklüg kək yallüoǫ bu bədük
156. ərkək bəri turup turdī. oǫuz takī qərig
157. birlə turup turdī. munda itil mürən dəgən

158. bir talay bar ərdi. itil mürənnung kuduoɣ-
159. īda bir kara taoɣ tapīoɣīda
160. uruxoɣu tutuldī. oķ birlə yīda
161. birlə kīlīq birlə uruxtīlar. qərig-
162. lərning aralarīda kəp təlim boldī uruxoɣu,
163. əlgünlərning kəngüllərīdə
164. kəp təlim boldī kayoɣu. tutulunq, uruxunq
165. andaoɣ yaman boldī kim itil mürən-
166. nüng suoɣī kīp kīzīl, sip singir dəg
167. boldī. ooɣuz kaoɣan bastī. urum kaoɣan
168. kaqtī.ooɣuz kaoɣan urum kaoɣan-
169. nung kaoɣanluoɣīn aldī, əl
170. günin aldī. ordusīoɣa kəp
171. uluoɣ əlüg baroɣu, kəp təlim tirig
172. baroɣu tüxü boldī. urum kaoɣannung
163. bir karundaxī bar ərdi, urus bəg dəgən
174. ərdi. ol urus bəg ooɣulun taoɣ baxī-
175. da tərəng mürən arasīda
176. y(a)kxī bərk balukka yumxadī. takī
177. dədī kim balukнī kataoɣlaoɣu kərək turur.
178. sən takī uruxoɣulardan song baluk-
179. nī bəngə saklap kəlgil, dəp dədi. ooɣuz
180. kaoɣan oxul balukka atladī. urus
181. bəgning ooɣulī anga kəp altun
182. kümüx yibərdī. takī dədi kim: ay, məning
183. kaoɣanum sən. məngə atam bu
184. balukнī bərüp turur. takī dədi kim: baluk-
185. nī kataoɣlaoɣu kərək turur. sən takī

186. uruxoɣulardan soŋg balukнī bəngə
187. saklap kəlgil, dəp dədi. atam qamat atup ərsə
188. mənüng tapum ərürmü? səndən
189. yarluk baoɣluoɣ bəllüg bolamən.
190. bizning kut(ī)bīz səning
191. kutung bolmux, bizning uruoɣ(ī)·
192. bīz səning (y)īoɣaq(u)ngnung
193. uuruoɣī bolmux bolub turur. təngri sən-
194. gə yər bərip buyurmux bolup turur. mən səngə
195. baxumnī kutumnī bərəmən. bərgü
196. bərip dostluktan qīkmas tur(urmən),
197. dəp dədi. ooɣuz kaoɣan y(i)gitning
198. sözün y(a)kxī kərdi, səwindi, küldi. takī
199. ayttī kim: məngə kəp altun yumxapsən
200. balukнī yakxī saklabsən dəp dədi. anung
201. üqün anga saklap at koydī, dostluk
202. kīldī. k(ə)nə qərig birlə ooɣuz kaoɣan
203. itil dəgən mürən(gə kəlti). itil (dəgən)
204. bədük bir (mürən) turur. ooɣuz kaoɣan anī
205. kərdi. takī dədi kim: itilning suoɣīdan
206. nəqük kəqərbiz dəp dədi. qərigdə bir
207. y(a)kxī bəg bər ərdi. anung atī uluoɣ ordu
208. bəg ərdi. uzluoɣ (ukoɣuluoɣ) bir ər ərdi.
209. kərdi kim (kuduoɣīda kəp təlim) tallar, kəp təlim
210. yīoɣaqlar (bar ərdi. uxbu bəg···)oxul yīoɣaq-
211. lar····· kəsti. yīoɣaqlarda
212. yattī, kəqti. ooɣuz kaoɣan səwinq attī. küldü.
213. takī ayttī kim: ay ay, sən munda bəg

214. bolung kipqak dəgən sən bəg bolung
215. dəp dədi. takī ilgərü kəttilər. andan song
216. ooquz kaoqan k(ə)nə kək tülüklüg
217. kək yalluoq ərkək bəri kərdi. uxbu kək
218. bəri ooquz kaoqanoqa ayttī kim: əmdi
219. qərig birlə mundun atlang, ooquz
220. atlap əlgünlərni, bəglərni kəldür-
221. gil, mən səngə baxlap yolnī kərgürür-
222. mən dəp dədi. tang ərtə boldukta
223. ooquz kaoqan kərdi kim ərkək bəri
224. qərigning tapukларīda yürügü-
225. də turur. s(ə)w(i)ndi, ilgərü kətti. ooquz
226. kaoqan bir qokurtan ayoqīr atka minə
227. turur ərdi. oxul ayoqīr atnī bək qok səw(ə)yür
228. ərdi. yolda uxbu ayoqīr at kəzdən yitü
229. k(a)qtī, kətti. munda uluoq bir taoq bar
230. ərdi. üzə üstündə tong takī muz
231. bar turur. anung baxī sooquktan ap ak
232. turur. anung üqün anung atī muz taoq
233. turur. ooquz kaoqannīng atī muz taoq
234. iqigə kaqīp kətti. ooquz kaoqan mundan
235. kəp qaoqī əmgək qəküp turdī. qərigdə
236. bir bədük kaoqīz ər bəg bar ərdi.
237. qalang bulangdan korukmas turur
238. ərdi. yürügüdə sooquroquda onga
239. ər ərdi. oxul bəg taoqlaroqa kirdi,
240. yürüdü. tokuz kündün song ooquz
241. kaoqanoqa ayoqīr atnī kəldürdi. muz

242. taoqlarda kəb sooquk bolupdan ol bəg
243. kaoqardan sarunmīx ərdi, ap ak ərdi. ooquz
244. kaoqan səw(i)nq birlə küldü, aytti kim:
245. ay, sən munda bəglərgə boloqīl baxlīoq,
246. (mə) m(ə)ng(ü)ləp səngə at bolsun kaoqarlīoq
247. dəp dədi. kəp ərdəni soyurkadī, ilgərü kətti.
248. k(ə)nə yolda bədük bir üy kərdi. bu üynüng
249. taoqamī altundan ərdi, tunglukларī takī
250. kümüxtün, kalīk(a)larī təmürdün ərdilər
251. ərdi. kapuluoq ərdi, aqkīq yok ərdi.
252. qərigdə bir y(a)kxī qəbər ər bar ərdi, anung
253. atī təmürdü kaoqul dəgən ərdi. anga
254. yarlīk kīldī kim: sən munda kal, aq kalīk(a)
255. aqoqungdun song kəl orduoqa dəp
256. dədi. mundan anga kalaq at koydī. ilgə-
357. rü kətti. k(ə)nə bir kün kək tülük-
258. lüg kək yalluoq ərkək bəri yürüməyin
259. turdī. ooquz kaoqan takī turdī, kurīkan
260. tüxkürə turoqan turdī. tarlaoqusīz
261. bir yazī yər ərdi. munga qürqit dədürürlər ərdi.
262. bədük bir yurt, əlgün ərdi. yīlkīlarī
263. kəp, ud, buzaoqlarī kəp, altun kümüxləri kəp,
264. ərdəniləri kəp ərdilər ərdi. munda qürqit kaoqan-
265. ī əlgüni ooquz kaoqanoqa karxu
266. kəldilər. urux tokux baxlandī. oklar birlə kīlīq-
267. lar birlə uruxtīlar. ooquz kaoqan baxtī,
268. qürqit kaoqannī bastī, eltürdi, baxīn
269. kəsti. qürqit əlgünin əz aoqīzīoqa

270. bakïndurdï. u(rux)oɣudun song ooɣuz kaoɣan-
271. nung qərigigə, nökərlərigə əlgün-
272. igə andaoɣ uluoɣ əlüg baroɣu tüxti kim
273. yükləməkkə kəldürməkkə at, kaoɣatïr, ud
274. azlik boldï, anda ooɣuz kaoɣannung
275. qərigidə uzluoɣ yaxkï bir qəbər kixi bar ərdi. anïng
276. atï barmakluoɣ yosun billig ərdi. bu qəbər
277. bir kanoɣa qaptï. kanoɣa üstündə elüg
278. baroɣunï koydï, kanoɣa baxïda tirig
279. baroɣunï koydï, tar(ï)ttïlar, kəttilər, nökərlər-
280. nüng əlgünnüng kamaoɣï munï kərdilər, xaxtïlar.
281. kanoɣalar takï qaptïlar. munlar kanoɣa yürümək-
282. tə kanoɣa, kanoɣa sez bərə turur
283. ərdilər ərdi. anung üqün anlaroɣa
284. kanoɣa at koydïlar. ooɣuz kaoɣan kanoɣa-
285. larnï kərdi, küldi. takï ayttï kim: kanoɣa, kanoɣa
286. birlə elügni tirig yürügürsün, kanoɣa-
287. luoɣ səngə at boloɣuluoɣ kanoɣa
288. bilgürsün dəp dədi, kətti. andan song
289. kənə bu (kək) tülüklüg kək yalluoɣ
290. ərkək bəri birlə sïndu. takï tangoɣut, takï
291. xaoɣam yangoɣaklarïoɣa atlap kətti.
292. kəp uruxoɣudan kəp tokuxoɣudun song
293. anlarnï aldï, ez yurtïoɣa birlədi,
294. bax(a)tï, bastï. k(ə)nə taxkarun kalmasun
295. billüg bolsun kim: kündünki bulungda
296. barkan dəgən bir yər bar turur. uluoɣ
297. baroɣuluoɣ bir yurt turur. kəp ïsïoɣ bir yər

298. turur. munda kəp kikləri, kəp kuxlarï bar turur,
299. altunï kəp, kümüxi kəp, ərdəniləri kəp turur. əlgün-
300. lərining ənglügi qïraoɣï kap kara turur.
301. oxul yərning kaoɣanï masar dəgən bir kaoɣan
302. ərdi. ooɣuz kaoɣan anung üstigə
303. atladï. andaoɣ yaman uruxoɣu boldï. ooɣuz
304. kaoɣan bax(a)tï, masar kaoɣan kaqtï. ooɣuz
305. anï bastï, yurtïn aldï, kətti. anung dostlarï
306. kəp səwinq(lər› taptï, anung duxmanlarï kəp
307. kayoɣular t(aptï). ooɣuz kaoɣan (anï) bax(a)tï,
308. sanaoɣuluksïz nəmələr yïlkï-
309. lar aldï, yurtïoɣa üyigə tüxti, kətti.
310. k(ə)nə qaxkarun kalmasun kim
311. billüg bolsun kim ooɣuz kaoɣannung
312. yanïda ak sakalluoɣ muz saqluoɣ
313. uzun uzluoɣ bir kart kixi turur bar ərdi,
314. ukoɣuluoɣ tüzün bir ər ərdi, tüximəl
315. ərdi. anung atï uluoɣ türük ərdi. kün-
316. lərdə bir kün yikuda bir altun
317. ya kərdi. takï üq kümüx ok kərdi. bu altun
318. ya kün tokuxïdan da kün batuxï-
319. oɣaqa tə(k)kən ərdi. takï bu üq
320. kümüx ok tün yangakka kətə
321. turur ərdi. uykudun song tüxtə kər-
322. gənin ooɣuz kaoɣanoɣa bildürdi,
323. takï dədi kim: ay, kaoɣanum, səngə
324. yax(a)oɣu bols(un)oɣïl uzu(n), (ay, kaoɣan)um səngə
325. tər(ü)lük bols(unoɣïl tüzün. (bəngə kək)

326. təngri bərdi tüxümdə kəldursün, talay
327. turur yərni uruqungoqa bərdürsün
328. dəp dədi. ooquz kaoqan uluoq türük-
329. nüng sözün y(a)kxi kərdi, egüdün
330. tilədi. egüdügə kərə kildi. andan
331. song ərtə bolupda akalarni ini-
332. lərni qarlap kəldürdi. takī ayttī kim: ay, məning
333. kəngülüm awnī tilәp turur. karī bolqumdan
334. məning kaoqizluqum yok turur. kün,
335. ay, yulduz tang sarīoqa sənlər barung.
336. kək, taoq, təngiz tün sarīoqa sən-
337. lər barung dəp dədi. andan song üqəgü-
338. sü tang sarīoqa bardilar, takī üqəgü-
339. sü tün sarīoqa bardilar. kün, ay,
340. yulduz kəp kiklər, kəp kuxlar awlaoqu-
341. larīdan song yolda bir altun yanī
342. qaptilar, aldī(lar), atasī(oqa bərdilər).
343. (ooquz kaoqan səwindi, küldi. takī anī)
344. üq buzoquluk kildi. takī (ayttī) kim: ay, aka-
345. lar ya bolsun sənlərnung, ya dəg
346. oklarnī kəkkəqə atung dəp
347. dədi. k(ə)nə andan song kək, taoq,
348. təngiz kəp kiklər, kəp kuxlar awlaoqu-
349. larīdan song yolda üq kümüx ok-
350. (ni) qaptilar, aldilar, atasīoqa bərdilər.
351. ooquz kaoqan səwindi küldi. takī ok-
352. larnī üqügə ülәxtürdi. takī ayttī
353. (k)im: ay, inilər oklar bolsun sələr-

354. nüng. ya attī okni. oklar dəg
355. sənlər bolung dəp dədi. k(ə)n(ə) andan
356. song ooquz kaoqan uluoq kuriltay
357. qakīrdī. nəkərlərin əlgünlərin
358. qarlp qakīrdī. kəlip kəngəxip olturdī(l)ar ooquz
359. kaoqan bədük ordu(da)……
360. ……(ong yaoqīda)
361. (kīrīk kulaq yīoqaqnī tiktürdi. anung)
362. baxīda bir altun (taoquk koydī, adaoqī)
363. da bir ak koyun baoqladī. (qo)ng
364. yaoqīda kīrīk kulaq y(ī)oqaqnī tiktür-
365. di. anung baxīda bir kümüx taoquk koydi,
366. adaoqīda bir kara koyunnī baoqladī.
367. (ong) yakta buzuklar olturdī,
368. qong yakta üq oklar olturdī.
369. kīrīk kün kīrīk kəqə ax(a)dilar
370. i(q)tilər, səwinq taptilar andan song kaoqan
371. (ooq)ullarīoqa yurtīn ül(ə)xtürüp bərdi, takī dədi kim:
372. ay, (ooq)ullar, kəp mən axtum, uruxoqular kəp mən kərdum,
373. jīda bilə kəp ok attum, ayoqīr b(i)rlə kəp yürü-
374. düm, duxmanlarnī y(ī)oqlaoqurdum, dostlarumnī mən
375. küldurdüm. kək təngrigə mən ətədüm,
376. sizlərgə bərəmən yurtum dəp dədi……
377. ……
378. ……

تەرجىمىسى

(1)①

②1. ئاشۇنداق بولسۇن دىيىشتى. ئۇنىڭ تۇرقى مانا مۇنداق:
(بۇقنىڭ رەسىمى سىزىلغان)
2. شۇندىن كېيىن شاتلىققا مۇيەسسەر بولدى.
3. بىر كۈنى ئايخانىنىڭ كوزى يورىدى،
4. ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
5. بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز-چىرايى كوك ئىدى،
6. ئاغزى چوغدەك قىزىل، كوزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى
7. قارا ئىدى. ئۇ ھور پەرىلەردىنمۇ
8. چىرايلىغراق ئىدى. بۇ ئوغۇل
9. ئانىسىنىڭ ئوغۇزىنى بىر قېتىم ئېمىپلا، ئىككىنچىلەپ

---

① تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان (1)، (2)، (3).....رەقەملىرى «ئوغۇزنامە» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى بەت سانىنى كورسىتىدۇ.

② ھەر بىر قۇرنىڭ بېشىغا قويۇلغان 1.، 2.، 3.....رەقەملىرى «ئوغۇز-نامە»نىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدىكى قۇر سانىنى كورسىتىدۇ.

(2)

10. ئانىسىنى ئەمىدى. خام گوش، ئاش، مەي سورىدى،
11. تىلى چىقىشقا باشلىدى. قىرىق كۈندىن كېيىن،
12. چوڭ بولدى، ماڭدى، ئويناىدى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
13. بېلى بورى بېلىدەك، موڭىسى قارا بۇلغۇن موڭىسىدەك، كوكسى
14. ئېيىق كوكسىدەك ئىدى. پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقان ئىدى.
15. ئۇ يىلقىلارغا قارايتتى،
16. ئاتلارنى مىنەتتى، ئۇۋ ئۇۋلايتتى.
17. كۈنلەر ئوتۇپ، تۈنلەر ئوتۇپ،

(3)

18. ئۇ، يىگىت بولدى. بۇ چاغدا، بۇ
19. يەردە، بىر چوڭ ئورمان بار ئىدى،
20. ئۇنىڭدا كوپ دەريا-ئېقىنلار بار ئىدى.
21. بۇ يەردە ياۋايى ھايۋانلار كوپ ئىدى، قۇشلار ئۈچۈشۈپ يۈرەتتى.
22. بۇ ئورمان ئىچىدە چوڭ بىر قىئات بار ئىدى،
23. ئۇ مال-چارۋا ۋە خەلقنىڭ جېنىغا زامىن بولغان
24. ئىنتايىن ۋەھشى بىر ھايۋان ئىدى، ئۇ ئەل-جامائەتكە زور
25. جەۋرى-جاپا كەلتۈرگەن ئىدى. ئوغۇز خاقان بىر

26. باتۇر ئادەم ئىدى. ئۇ بۇ قىئاتنى ئوۋلىماقچى بولدى.
27. كۆنلەرنىك بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى.

(4)

28. نەيزە ئېلىپ، ئوق، يا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالقان ئېلىپ
29. ئاتلانىدى. بىر بۇغا ئوۋلىدى، ئۇ، بۇ بۇغىنى
30. تالىنىك چۈشىقى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
31. ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا كەلگىنىدە،
32. كوردىكى قىئات بۇغىنى ئېلىپ
33. كېتىپتۇ. ئۇ يەنە بىر ئېيىق ئوۋلاپ،
34. ئۇنى ئالتۇن بەلۇنغى بىلەن دەرەخقە باغلاپ قويۇپ كەتتى.
35. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا
36. كەلگىنىدە، كوردىكى، قىئات ئېيىقنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

(5)

37. ئۇ (ھىلىقى) دەرەخنىك تۈۋىدە تۇرغىنىدا،
38. قىئات كېلىپ بېشىنى ئوغۇزنىك قالقىنىغا ئۇردى.
39. ئوغۇز نەيزىسىنى قىئاتنىك بېشىغا ئۇردى، ئۇنى
40. ئولتۇردى، قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى. ئۇنى ئېلىپ كەتتى،
41. ئۇ يەنە كەلگىنىدە كوردىكى، بىر شۇڭقار قىئاتىنىك ئىچ-
باغرىنى
42. يەپ تۇرغان، ئۇ شۇڭقارنى ئوقيا

43. بىلەن ئولتۇردى، ئۇنىك بېشىنى كەستى. ئاندىن
44. كېيىن ئۇ ئېيتتىكى: "قاراڭ، مانا بۇ شۇڭقارنىك تۇرقى (بىر شۇڭقارنىك رەسىمى سىزىلغان).
45. قىئات بۇغا يىدى، ئېيىق يىدى، ئۇ گەرچە تومۇرەك قاتتىق

(6)

46. بولسىمۇ نەيزەم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى،
47. شۇڭقار قىئاتنى يىدى، ئۇ گەرچە شامالدەك تېز بولسىمۇ،
48. ئوقيايىم ئاخىر ئۇنى ئولتۇردى." سوزلەپ بولۇپ كېتىپ قالدى.
مانا بۇ
49. قىئاتنىك تۇرقى (قىئاتىنىك رەسىمى سىزىلغان). كۆنلەرنىك
بىرىدە
50. ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقىنىدا، (ئەتراپ)
51. قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر
52. كوك بورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق،
53. ئايدىنمۇ بورۇقراق ئىدى.
54. ئوغۇز خاقان ئۇنىك يېنىغا بېرىپ قارىسا

(7)

55. بۇ بورۇقنىك ئىچىدە، بىر قىز
56. تەنها ئولتۇرغان.
57. ئۇ ساھىپ جامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىك پىشانىسىدە چوغدەك

58. پاقـراق مېـڭى بولۇپ، خۇددى
59. تومۇر قوزۇققا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى،
60. ئۇ كۆلسە تەڭرىمۇ كۆلەر ئىدى،
61. ئۇ يىغلىسا تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئۇغۇز خاقان
62. ئۇنى كورگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھۇشىدىن كەتتى،
63. ئۇنىڭغا كويۇپ قالدى، ئۇنى ئالدى.

(8)

64. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىگىگە يەتتى.
65. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۆنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ،
66. ئۇنىڭ كوزى يورىدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
67. تۇنجىسىغا كۆن دەپ،
68. ئوتتۇرانجىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە
69. يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى
70. ئوغۇز خاقان ئوۋغا چىقتى.
71. ئالدىدىكى كولىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۇپ
72. دەرەخنى كوردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىگىدا،

(9)

73. بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى.
74. ئۇ ئىنتايىن ساھىپ جامال ئىدى، ئۇنىڭ

75. كوزى ئاسماندىنمۇ كوكرەك،
76. چېچى سۇ ئېقىمىدەك،
77. چىشى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق
78. ساھىپ جامال قىز ئىدىكى، يەر-جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كورسە
79. "ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدىكەن" دەرلەر ئىدى. سۇت
80. قىمىزغا ئايلاندى. ئۇغۇز خاقان
81. ئۇنى كورگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۇرۇگىگە

(10)

82. ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى،
83. تىلىگىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى.
84. كۆنلەر ئوتۇپ، تۇنلەر ئوتۇپ،
85. ئۇ يەڭگىدى. ئۇچ ئوغۇل تۇغدى.
86. تۇنجىسىغا كوك،
87. ئوتتۇرانجىسىغا تاغ،
88. كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى.
89. شۇندىن كېيىن، ئۇغۇز خاقان چوڭ
90. توي بەردى. ئەل-جامائەتنى تەكلىپ قىلدى.

(11)

91. ئۇلار كېلىپ قاتناشتى. قىرىق شەرە،

92. قىرىق بەندۇك ياساتتى.
93. كوپچىلىك تۇرلۇك نازى-نىمەتنى يىيىشتى،
94. تۇرلۇك مەي-شاراپلار ئىچىشتى. توپدىن كېيىن،
95. ئوغۇز خاقان بەگلەرگە ۋە ئەل-جامائەتكە
96. يارلىق چۈشۈرۈپ مۇنداق دىدى:
97. "مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار
98. يا بىلەن قالقان؛ تامغا بولسۇن يېزىگە بۇيان،
99. كوك بورى بولسۇن ھەم ئۇران؛

(01)

(12)

100. تومۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا
101. يۇرۇشسۇن مال-ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
102. قوياش تۇغ بولسۇن،
103. ئاسمان قورغان." ئاندىن كېيىن، ئوغۇز
104. خاقان تەڭرىگە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ
105. ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن:
106. "مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن،
107. مەن پۈتۈن جاھاننىڭ خاقانى
108. بولۇشۇم كېرەك. مەن سىلەرنىڭ ماڭا بوي سۇنۇشىڭلارنى

(13)

109. سورايمەن. كىمكى مېنىڭ ئاغزىمغا

110. باقسا، مەن ئۇنىڭغا تارتۇق تارتىپ،
111. ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىمەن.
112. كىمكى ئاغزىمغا باقمىسا، غەزەپ بىلەن
113. لەشكەر تارتىپ،
114. ئۇنى ئۇزۇمگە دۇشمەن تۇتىمەن.
115. لەشكەرلىرىم ھەممىلا يەردە سىلەرنى يوقتىدۇ"
116. بۇ چاغدا، ئوك تەڭرىتە
117. ئالتۇن خاقان دىگەن بىر خاقان بار ئىدى. بۇ

(14)

118. ئالتۇن خاقان ئوغۇز خاقانغا ئەلچى ئەۋەتىپ،
119. نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش،
120. نۇرغۇن ياقۇت، ئۇنچە-مەرۋايىتنى سوغا قىلىپ،
121. ئوغۇز خاقانغا بېقىندىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئوغۇز خاقان
122. ئۇنىڭ ياخشى بەگلىرى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.
123. ئالتۇن خاقان بىلەن دوست بولدى.
124. سول تەڭرىتە ئۇرۇم (رىم) دىگەن
125. بىر خاقان بار ئىدى. بۇ خاقانىڭ
126. لەشكەرلىرى ۋە شەھەرلىرى نۇرغۇن ئىدى.

(15)

127. بۇ ئۇرۇم خاقان ئوغۇز

128. خاقاننىڭ يارلىغىنى قوبۇل
129. قىلمىدى، ئۇنى هورمەتلەپ ئالدىغا بارمىدى
130. "بۇ سوزلەرگە پىسەن قىلمايمەن" دەپ يارلىقىغا بوي سۇنمىدى.
131. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقانىنىڭ
132. غەزىۋى كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلاندى.
133. تۇغلىرىنى كوتىرىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئاتلاندى.
134. قىرىق كۈندىن كېيىن، مۇز تاغ دىگەن
135. تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى.

(16)

136. چىدىر تىكىپ، شۇڭ بولۇپ ئۇخلاشتى.
137. تاڭ سۈزۈلگەندە، ئوغۇز خاقانىنىڭ
138. چىدىرىغا كۈندەك بىر يورۇق چۈشتى.
139. ئۇ يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۆكلۈك، كوك ياپلىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "هەي، ئوغۇز سەن
144. ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."

146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۆكلۈك، كوك ياپلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.

(18)

154. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، كوك
155. تۆكلۈك، كوك ياپلىلىق بۇ چوڭ
156. ئەركەك بورى يولدىن توختىدى. ئوغۇزمۇ لەشكەرلىرى
157. بىلەن بىرگە توختىدى. بۇ يەردە ئىتتىل
158. دىگەن بىر دەريا بار ئىدى. ئىتتىل دەريانىڭ
159. قىرغىغىدىكى قارا تاغ باغرىدا
160. قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
161. ئىككى قوشۇن ئارىسىدا ناهايىتى كوپ
162. جىددى ئۇرۇش بولدى. ئۇرۇش

(19)

163. ئەل ـ جاماەتنىڭ كۆڭلىگە كوپ قايغۇ

164. سالدى. ئۇرۇش شۇنداق قاتتىق بولدىكى،
165. ئىتىل دەرياسىنىڭ سۈيى
166. قىپ-قىزىل سىرغا ئايلاندى.
167. ئوغۇز خاقان يەڭدى،
168. ئۇرۇم خاقان قاچتى. ئوغۇز خاقان
169. ئۇرۇم خاقانىنىڭ خاقانلىغىنى ئالدى،
170. ئەل-جامائەتنى ئوزىگە قاراتتى، نۇرغۇنلىغان جانسىز
171. ۋە جانلىق غەنىمەتلەر ئوغۇز خاقانىنىڭ

(20)

172. ئوردىسىغا كىردى. ئۇرۇم خاقانىنىڭ بىر
173. قېرىندىشى بولۇپ ئۇنىڭ ئىسمى ئۇرۇس بەگ ئىدى.
174. ئۇرۇس بەگ ئوغلىنى
175. تاغ بېشىغا جايلاشقان، ئەتراپى
176. چوڭقۇر خەندەك بىلەن ئورالغان،
177. شەھەرنى قوغداشقا ئەۋەتتى. ھەمدە ئوغلىغا
178. "شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
179. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك" دىدى.
180. ئوغۇز خاقان ئاشۇ شەھەرگە ئاتلاندى.

(21)

181. ئۇرۇس بەگنىڭ ئوغلى ئوغۇز خاقانغا

182. نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش ئەكەلدى،
183. ھەمدە: "ئىخ، سەن مېنىڭ خاقانىمسەن!
184. ئاتام بۇ شەھەرنى ماڭا بەرگەن ھەمدە
185. شەھەرنى قوغدىشىڭ كېرەك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىنمۇ،
186. شەھەرنى قوغداپ قېلىشىڭ كېرەك دېگەن،
187. ئەگەر ئاتام ئاپا بولۇپ قالسا،
188. مېنىڭ ھالىم قانداق بولۇر؟
189. مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن.

(22)

190. بىزنىڭ بەختىمىز، سېنىڭ
191. بەختىڭ، بىزنىڭ ئۇرۇغىمىز،
192. سېنىڭ دەريىخىڭنىڭ ئۇرۇغىدىن،
193. تەڭرى ساڭا
194. پۈتۈن زېمىننى ئاتا قىلماقتا. مېنىڭ جىسمىم ۋە
195. بەختىم ساڭا مەنسۇپ. مەن ساڭا
196. تارتۇق تارتىپ تۇرۇپ، دوستلۇقتىن چىقمايمەن" دىدى.
197. ئوغۇز خاقانغا يىگىتنىڭ سوزى
198. ياقتى،شاتلىنىپ كۈلدى.

(23)

199. ھەمدە: "ماڭا كوپ ئالتۇن تەقدىم قىپسەن،

200. شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن" دىدى.
201. شۇڭا ئۇنىڭغا "ساقلاپ" دەپ ئات قويدى.
202. ئۇنىڭغا دوستلۇق قىلدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان
203. لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتتىل دەرياسىغا كەلدى.
204. ئىتتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
205. ئوغۇز خاقان ئۇنى كورۇپ ئېيتتىكى:
206. "ئىتتىلنىڭ سۇيىدىن قانداق ئوتەرمىز؟" لەشكەرلەر ئىچىدە
207. ئۇلۇس ئوردا بەگ دېگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى.

(24)

208. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئېقىللىق ئادەم ئىدى.
209. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال-ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىغىنى
210. كوردى، بۇنىڭ بىلەن ھىلىقى بەگ.....ئاشۇ ياغاچلار.....
211. كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۇستىدە لەيلىتىپ، ئوزلىرى ئۇنىڭ
ئۇستىگە چىقىپ ئىتتىل دەرياسىدىن ئوتتى.
212. ئوغۇز خاقان شاتلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى:
213. "ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
214. قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن."
215. ئۇلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.
216. شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە ھىلىقى كوك تۇكلۇك،

(25)

217. كوك يايلىلىق ئەركەك بورىنى كوردى.

218. بۇ كوك بورى ئوغۇز خاقانغا ئېيتتىكى:
219. "ئوغۇز، ئەمدى لەشكەرلىرىڭنى باشلاپ بۇ يەردىن قوزغال.
220. سەن ئەل-جامائەت ۋە بەگلەرنى باشلاپ ماڭ،
221. مەن ساڭا يول باشلاپ ماڭىمەن."
222. تاڭ ئاتقاندا، ئوغۇز خاقان ئەركەك
223. بورىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا،
224. يول باشلاپ كېتىپ بارغانلىغىنى كورۇپ شاتلاندى
225. ھەمدە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ماڭدى.

(26)

226. ئوغۇز خاقان بىر چىغىر ئايغىر ئاتقا
227. مىنەتتى. ئۇ بۇ ئايغىرنى ئىنتايىن
228. ياخشى كورەتتى. يولدا بۇ ئايغىر كوزدىن
229. يوتتى. بۇ يەردە ئىگىز بىر تاغ بار ئىدى.
230. ئۇنىڭ ئۇستىدە توڭ-موزلار بار ئىدى.
231. ئۇنىڭ چوققىسىدا ئاپپاق قارلار بار ئىدى،
232. شۇڭا بۇ تاغ موز تاغ
233. دەپ ئاتىلاتتى. ئوغۇز خاقانىڭ ئېتى
234. موز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

(27)

236. بۇنىڭ بىلەن ئوغۇز خاقان ئۇزۇنغىچە ئازاپ چەكتى.

236. لەشكەر ئىچىدە بەستلىك ۋە تەمبەل بىر ئەر بار ئىدى،
237. ئۇ ھىچنىمىدىن قورقماس باتۇر ئادەم ئىدى،
238. جەڭلەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى.
239. بۇ ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاققا كىردى.
240. توققۇز كۈندىن كېيىن، ئوغۇز خاقانغا
241. ئايغىرنى ھازىر قىلدى. مۇز تاغ
242. ئىنتايىن سوغ بولغاچقا، بۇ بەگنىڭ پۇتۇن ئەت-جانىنى
243. قار-مۇز قاپلىغان ئىدى.

(28)

244. ئوغۇز خاقان خۇرسەن بولۇپ كۈلدى، ئېيتتىكى:
245. "ھەي، سەن بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
246. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق." ھەمدە
247. ئۇنىڭغا نۇرغۇن دۇنيا تەقدىم قىلدى. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى.
248. ئۇ يولدا ئىگىز بىر ئوينى كوردى،
249. بۇ ئوينىڭ تېمى ئالتۇندىن، تۆڭلۈگى كۈمۈشتىن،
250. ئىشىگى تومۇردىن ياسالغان ئىدى.
251. ئىشىگى قۇلۇپلانغان بولۇپ، ئاچقۇچى يوق ئىدى.
252. لەشكەر ئىچىدە بىر چۆھەر ئۇستام بار ئىدى.

(29)

253. ئۇنىڭ ئىسمى تومۇردۇ قاغۇل ئىدى.
254. ئوغۇز ئۇنىڭغا: "سەن بۇ يەردە قال،

255. ئىشىكنى ئاچ، ئىشىكنى ئاچقاندىن كېيىن
256. ئوردىغا قايتىپ بار" دەپ يارلىق چۈشەردى ھەمدە ئۇنىڭغا قالاچ دەپ ئات قويدى.
257. يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. بىر كۈنى كوك تۈكلۈك،
258. كوك يايلىلىق ئەركەك بورى يەنە يولدىن توختىدى.
259. ئوغۇز خاقانمۇ يولدىن توختاپ، چېدىرلىرىنى تىكتى.
260. بۇ تېرىلمىغان تۈزلەڭلىك بىر يەر بولۇپ،
261. چۈرچىت دەپ ئاتىلاتتى.

(30)

262. ئۇنىڭ ئەل-جامائىتى كوپ، يەرلىرى كەڭ ئىدى.
263. بۇ يەردە يىلقىلار، پادا-كالىلار، ئالتۇن كۈمۈش،
264. ئۇنچە-مەرۋايىتلار كوپ ئىدى. چۈرچىت خاقان
265. ۋە ئەل-جامائىتى ئوغۇز خاقانغا قارشىلىق بىلدۈردى.
266. ئۇرۇش باشلاندى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىپ، قىلىچ
267. ئۇرۇشۇپ جەڭ قىلدى. ئوغۇز خاقان چۈرچىت
268. خاقانىنى يەڭدى، ئۇنىڭ بېشىنى
269. ئېلىپ ئولتۇردى. چۈرچىتنىڭ ئەل-جامائىتىنى
270. ئوز ئاغزىغا قاراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

(31)

271. ئوغۇز خاقانىنىڭ لەشكەرلىرىگە، نوكەرلىرىگە ۋە

272. خەلقىگە شۇنداق كوپ غەنىمەتلەر چۈشتىكى،
273. ئۇنى توشۇشقا شۇنچىلا ئات، قېچىر، كاللار
274. ئازلىق قىلدى. ئوغۇز خاقانىنىڭ
275. لەشكىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چۈەر كىشى بار بولۇپ،
276. ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى.
277. بۇ چۈەر ئادەم بىر ئىگىز ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ئوستىگە
278. جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلىدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا
279. جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشتى، ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى.

(32)

280. نوكەرلەر، ئەل-جامائەت بۇنى كورۇپ
281. ھەيران بولدى، ئۇلار مۇ ھارۋا ياسىدى.
282. ئىگىز ھارۋا ماڭغاندا "قانغا، قانغا" دىگەن ئاۋاز چىقاتتى،
283. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا "قانغا" دەپ
284. ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغالارنى كورۇپ،
285. كۈلدى، ئېيتتىكى: "قانغا بىلەن جانسىز غەنىمەتنى
286. جانلىق غەنىمەت سورەپ ماڭمىدىكەن.
287. ئىگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنىتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، قانىغۇلۇق
288. ساڭا ئات بولسۇن." سوزىنى تۈگىتىپ يۇرۇپ كەتتى.

(33)

289. ئاندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان يەنە كوك تۈكلۈك، كوك يايلىلىق

290. ئەركەك بورى بىلەن بىللە سىندۇ، تاڭغۇت،
291. شاغام تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلىپ باردى.
292. كوپ ئۇرۇش ۋە توقۇنۇشلاردىن كېيىن،
293. ئۇ جايلارنى ئىشغال قىلىدى ھەمدە ئۇ يەرلەرنى ئوز دولەت تېرىتورىيىسىگە قوشتى.
294. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
295. چەنۇپ تەرەپتە بارقان دىگەن
296. يەرنىڭ بارلىغىنى بىلىش كېرەك. ئۇ يەر
297. ناھايىتى مۇنبەت ۋە ئىسسىق يەر ئىكەن.

(34)

298. ئۇ يەردە ھايۋاناتلار ۋە قۇشلار كوپ ئىكەن،
299. ئالتۇن، كۈمۈش، بايلىق كوپ ئىكەن.
300. ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ چىرايى قاپ-قارا ئىكەن.
301. خاقانىنىڭ ئىسمى ماسار خاقان ئىكەن.
302. ئوغۇز خاقان شۇ جايغا ئاتلاندى.
303. ئىنتايىن قاتتىق ئۇرۇش بولدى.
304. ئوغۇز خاقان يەڭدى، ماسار خاقان قاچتى.
305. ئوغۇز خاقان بۇ يەرنى ئىشغال قىلىدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ دوستلىرى
306. خۇرسەن بولدى، دۈشمەنلىرى زار

(35)

307. قاقشدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى يەڭگەندىن كېيىن،
308. پۈتمەس ـ تۈگۈمەس بايلىققا ۋە مال ـ چارۋىغا ئىگە بولدى
309. ھەمدە ئۇلارنى ئوز ئېلىگە توشۇپ كەتتى.
310. ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەك،
311. كىشىلەرگە بىلدۇرۇش كېرەك، ئوغۇز خاقانىنىڭ
312. يېنىدا ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق،
313. قابىلىيەتلىك بىر قېرى كىشى بار ئىدى.
314. ئۇ بىلەرمەن ۋە لىللا ۋەزىر ئىدى،
315. ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۇرۇك ئىدى.

(36)

316. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ چۈشىدە
317. بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۇچ كۆمۈش ئوق كوردى.
318. بۇ ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن تا كۈن پېتىشقىچە سوزۇلغان
319. ئىدى. ئۇچ كۆمۈش ئوقنىڭ ئۇچى
320. شىمالنى كورسىتىپ تۇراتتى.
321. ئۇيقۇدىن كېيىن، ئۇ چۈشىگە كەشكەنلىرىنى
322. ئوغۇز خاقانغا ئېيتىپ مۇنداق دىدى:
323. "ھەي، خاقانىم،
324. ساڭا ئۇزۇن ئومۇر يار بولسۇن،

(37)

325. ھەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل ـ نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن؛
326. كوك تەڭرى چۈشۈمدە بەردى ماڭا ئىشارەت،
327. ئىشغال قىلغان يەرلىرىن ئۇرۇغنىغا
328. بولۇپ بەرسۇن دەپ." ئوغۇز خاقان ئۇلۇغ
329. تۇرۇكنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خۇرسەن بولدى
330. ھەمدە: "ئېيتقىنىڭ كەلسۇن" دىدى.
331. ئىككىنچى كۈنى تاڭ ئاتقاندا، باللىرىنى
332. چاقىرىپ كەلتۈرۈپ ئېيتتىكى: "ھەي (ئوغۇللىرىم)
333. ئوۋىنى كوكىلۇم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن،

(38)

334. ئوۋىغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ. كۈن،
335. ئاي، يۇلتۇز، ئۇچىڭلار تاڭ ئاتار تەرەپكە بېرىڭلار.
336. ئاسمان، تاغ، دېڭىز ئۇچىڭلار تۈن قاراڭغۇسى
337. تەرەپكە بېرىڭلار." بۇنىڭ بىلەن
338. ئۇچەيلەن تاڭ ئاتار تەرەپكە،
339. قالغان ئۇچى تۈن قاراڭغۇسى تەرەپكە كەتتى، كۈن، ئاي،
340. يۇلتۇز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىدى ھەمدە
341. يولدىن بىر ئالتۇن يانى تېپىۋالدى،
342. شۇنداقلا ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

(39)

343. ئوغۇز خاقان شاتلاندى ھەمدە
344. ئالتۇن يانى ئۇچ بولەككە بولدى ۋە ئېيتتىكى:
345. "ھەي، ئاكىلار، بۇ يا سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
346. سىلەر ياغا ئوخشاش ئوقنى كوككىچە ئېتىڭلار."
347. يەنە شۇندىن كېيىن، ئاسمان، تاغ
348. ۋە دېڭىز نۇرغۇن ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلىغاندىن كېيىن،
349. يولدىن ئۇچ كۆمۈش ئوق تېپىۋالدى ھەمدە
350. ئۇنى ئاتىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى.
351. ئوغۇز خاقان شاتلاندى

(40)

352. ھەمدە ئوقلارنى ئوچىگە بولۇپ بەردى، ئېيتتىكى:
353. "ھەي، ئىنىلەر، بۇ ئوق سىلەرگە مەنسۇپ بولسۇن،
354. يا ئوقنى توغرىلايدۇ. سىلەر ئوققا ئوخشاش
355. (ياغا بوي سۇنۇڭلار)." شۇندىن كېيىن، ئوغۇز خاقان
356. چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى.
357. نوكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى، ئۇلار كېلىپ
358. بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان
359. چوڭ چېدىردا.....
360.....(ئوڭ تەرىپىگە)،

(41)

361. قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى،
362. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى.
363. ئۇنىڭ تۆۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول
364. تەرىپىگە قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى.
365. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۆمۈش توخۇنى ئاستى،
366. تۆۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى.
367. ئوڭ تەرەپتە بۇزۇقلار ئولتۇردى،
368. سول تەرەپتە ئۇچ ئوقلار ئولتۇردى.
369. قىرىق كېچە-كۈندۈز توي بولدى،

(42)

370. ئىچىشتى، يېيىشتى، خۇرسەن بولۇشتى. شۇندىن كېيىن،
371. ئوغۇز خاقان ئوغۇللىرىغا يۇرتنى ئۈلەشتۇرۇپ بەردى،
372. ئېيتتىكى: "ھەي، ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
373. كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم. يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم، ئايغىر بىلەن
374. كوپ يوللارنى كەزدىم. دۈشمەنلەرنى زار يىغلىتىپ، دوستلارنى
375. شات ئەيلەتتىم. تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم.
376. ئەمدى يۇرتنى سىلەرگە بېرىمەن."
377. .....
378. .....

ئىزاهلار

ئىزاهات قىسمىدا قوللىنىلغان قىسقارتىلغان سوز ۋە بەلگىلەر توۋەندىكىچە:

DTS: Drevne Tyurkskiy Slowar. Lenin'grad. 1969. (قەدىمقى تۈركىي تىل لۇغىتى)

AG:Alttürkische Grammatik, Leipzig. 1950. (قەدىمقى تۈركىي تىل گىراماتىكىسى)

< : .....دىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

> : .....غا ئوزگەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

= : تەڭلىك بەلگىسى.

ـ : ئوخشاش دىگەنلىكنى بىلدۈرىدۇ.

1. bolsunoqīl :"bol-" دىگەن پېئلدىن كەلگەن بولۇپ، پېئلنىڭ III شەخس بۇيرۇق راي شەكلىنىڭ كەينىگە II شەخس بۇيرۇق راي قوشۇمچىسى -oqīl نىڭ قوشۇلۇشىدىن تۈزۈلگەن. مۇنداق قوشما شەكىل «ئوغۇز داستانى»دىلا كورۈلىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىغىدىكى باشقا يادىكارلىقلاردا كورۈلمەيدۇ.

1. angaoqu (تۇرۇق، چىراي): anga- (سىزماق، تۇرقىنى سىزماق) دىگەن پېئلدىن كەلگەن. بۇ يەردە ang (تۇرۇق، چىراي)

دىگەن ئىسىمغا پېئل ياسىغۇچى قوشۇمچە "-a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان.

3. kənə' (يەنە): هازىرقى زامان تۈرك تىلىدىكى "gənə (يەنە)" گە سېلىشتۇرۇڭ.

3. ay ka(oqa)n: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (تەپسىلاتى 244 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاهتا) ئوغۇزنىڭ ئانسىنىڭ ئىسمى، ئۇ "aykan" دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئايالارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە "خان"نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمقى ئۇيغۇر ئايالىرىنىڭ خېلى يۇقۇرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىگىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئانىلىق جامائىدىن ئاتىلىق جامائىگە ئوتۇشتىكى ئىجتىمائى باسقۇچنىڭ قالدۇغى بولۇپ هىساپلىنىدۇ.

4. kəzī yarī- (كوزى يورىماق): هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "كوزى يۇرىماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

4. boda-: "bod (بوي)" دىگەن ئىسمغا پېئل ياسىغۇچى قوشۇمچە "-a" نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان. بولۇپ، ئۇنىڭمۇ "كوزى يورىماق" دىگەن مەنىسى بار. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "بويماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

5. ənglüki qīraoqī (رەڭگى ـ روهى): "ənglük qīraoqī" قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى پارسچە سوز ("چىراي"دىن كەلگەن). «ئوغۇز داستانى»دا بىر قانچە ئورۇندا "suoqī"، "qīraoqi"قاتارلىق ئالاهىدە شەكىللەر ئادەتتە قوللىنىدىغان "qiray، süyi" نىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. بۇ بىر خىل دىئالېكتنىڭ ئىنكاسىمۇ ـ قانداق؟

6. atax (ئوت): پارس تىلىدىن كىرگەن.

9. nəpsiki: «خوجو سوزلۇكى» (توۋەندە قىسقارتىلىپ «سوز-لۇك» دەپ ئاتىلىدۇ)نىڭ شەخسىلەر بولۇمىدە "نەۋاسىكى" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا shen—神 (ئىلاھ) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز سانسكرىت تىلىدىكى "naivâsik"دىن كەلگەن.

9. ooquz: ھازىرقى قازاق تىلىدىكى "uwuz"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. yig (خام): «سوزلۇك»نىڭ يىمەكلىكلەر بولۇمىدىكى "yik—خام" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "yiki—خام"غا سېلىشتۇرۇڭ.

10. sürmə—شاراپ: بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس. پېللىئوت ئۇنى "بوز" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

12. ud—بۇقا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزلەردىكى سوز ئاخىرقى بوغۇمىدا كەلگەن "d" ھازىرقى تىلىدا "y"غا ئۆزگەرگەن، ud>ئۇي.

13. yaqīr—موره: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jawer—موره"گە سېلىشتۇرۇڭ.

13. kix: «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا diaoshu—貂鼠 (قارا بۇلغۇن) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

13. kik: قەدىمقى ئۇيغۇرچىدا ئومۇمەن "كىيىك" دەپ يېزىلىدۇ. «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "كىيىك" دەپ يېزىلىپ، خەنزۇچىغا shou—兽 (ھايۋان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

20. mürən—دەريا: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، دەريا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "əküz" ياكى "əgüz" دېيىلدۇ.

20. بۇ قۇردا كويلۇك قوشۇمچە"-lər،-lar" سۆيەتداشنىڭ كەينىگە قوشۇلغان، بۇ بىر قەدەر پەۋقۇلئاددە ئەھۋال. مۇنتىزىم گرامماتىكا

بويىچە بولغاندا "كەلگەن كىيىكلەر"، "ئۇچقان قۇشلار" بولۇشى كېرەك.

22. kīat (؟)—تاق مۇڭگۈزلۇك ھايۋان: بۇ سوز قولىيازمىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىدا خىلمۇ-خىل يېزىلغان، بۇ كوچۇرگۈچىنىڭمۇ بۇ سوزنىڭ توغرا ئىملاسىنى بىلمەيدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. «سوز-لۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇمىدە "kad(kat)"سوزى خەنزۇچىغا qilin—麒麟 دەپ تەرجىمە قىلىنغان. 49-قۇردا مۇشۇ سوزنىڭ كەينىگە سىزىلغان تاق مۇڭگۈزلۇك ھايۋاننىڭ سۈرىتىگە ئاساسەن، بىز ۋاقىتىنچە ئۇنى تاق مۇڭگۈزلۇك ھايۋان دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. بۇ سوزنىڭ چىڭگىزخان ئۇرۇغى بولغان قىئات قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋىتى بارمۇ-يوق؟

23. əlkün—خەلق: ئالدىنقى سوز تۈركىي تىلغا خاس سوز، كېيىنكىسى مۇڭغۇلچە سوز بولۇپ "ئادەم" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ قوش سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "il budun—ئەل—جامائەت، خەلق"قە باراۋەر.

24. bərkə əmgə(k)—ئازاپ، جاپا: بۇ قوش سوز بولۇپ، ئالدىنقىسى مۇڭغۇلچە سوز («سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك ئىشلىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "bərə—kiyin"سوزىگە سېلىشتۇرۇڭ)، كېيىنكىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، توغرا يېزىلىشى "əmgək—جاپا". بۇ يەردە «سوزلۇك»تىكىگە ئوخشاش "əmgə"دەپ يېزىلىپ، سوز ئاخىرىدىكى "k" ھەرپى چۈشۈرۈپ قويۇلغان.

25. Ooquz hakan: بۇ ئىسمىنى "ئوغۇز قان (ئوغۇزخان)" دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ (243-قۇرغا تەپسىلى ئىزاھ بېرىلدۇ). ئوغۇز—مەشھۇر بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى. بۇ نام ئەڭ بۇرۇن تۈرك

خانلىغى دەۋرىدىكى مەڭگۈ تاش تېكستىدە كورۇلىدۇ. ئۇنىڭدا ئومۇمەن "توقۇز ئوغۇز—توقىقۇز ئوغۇز" دەپ يېزىلغان. توقىقۇز ئوغۇز تۈرك خانلىغى ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق قەبىلىنىڭ بىرى. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بەزى ئالىملار مىلادىنىڭ دەسلىۋىدە خەنزۇچە تارىخنامىلاردا كورۇلگەن "乌纥—wuhe, 乌获—wuhuo"نى مۇشۇ قەبىلە نامىنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى دەپ ھېسابلىغان ئىدى (مەسىلەن، *V. Thomsen: Inscription de l'orkhon déchiffrées. 1896. p. 148*). فرانسىيلىك خاملتونىنىڭ يېقىنقى تەتقىقاتلىرىغا ئاساسەن، ئوغۇز قەبىلىسى ئەڭ بۇرۇن دېگەندە 7 ـ ئەسىر ئەتراپىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، توققۇز ئوغۇزدىن كەلگەن. كېيىنكىسى بولسا، "توقۇز ئوغۇش" تىن كەلگەن (تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىشىشى مۇناسىۋىتىدىن ئىككىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "x" بىرىنچى سوزنىڭ ئاخىرىدىكى "z" نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ "z"غا ئايلانغان. مەسىلەن: "karoqadī alkadī> karoqadī arkadī—" ("تىللىماق، قاغىماق" قاتارلىقلار). 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇ قەبىلىنىڭ بىر قىسمى بالقاش كولى بىلەن كاسپى دېڭىز ئارلىغىدىكى رايونغا بارغان، 10 ـ ، 11 ـ ئەسىرلەردە سېلجۇق تۈرك-لەرنىڭ كوتىرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، بۇ قەبىلە ئىران ئېگىزلىگى ۋە كىچىك ئاسىياغا بارغان. مۇسۇلمان تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇ "غۇز" دەپ خاتىرىلەنگەن.

25—26. əriz kaoqaz: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىلىغان سوزلەر بولۇمىدە "əriz kaoqaz" دەپ يېزىلىپ خەنزۇ-چىغا kangkai—慷慨 (مەرت، مەردانە) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بىز كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "باتۇر، يۈرەكلىك" دەپ

تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق.

27. jīda —نەيزە: موڭغۇل تىلىدىكى "jida "دىن كەلگەن، "نەيزە" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "süngü" دېيىلىدۇ.

28. kalkan—قالقان: بۇ سوز «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك (تۈركىي تىللار لۇغىتى)»، 1 ـ توم، 441 ـ بەت قاتارلىق جايلاردا كورۇلىدۇ (تۈركچە نۇسخىسى، توۋەندىكىلىرىمۇ شۇنداق). بۇ سوز «سوزلۇك»تىمۇ كورۇلىدۇ.

32. kim : بۇ يەردە "kim" باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەن، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ki"گە يېقىن كېلىدۇ، لېكىن ئىككىسىنىڭ مەنبەسى ئوخشاش ئەمەس.

33. xungkar : بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قۇش ۋە ھايۋانلار بولۇ-مىدە خەنزۇچىغا hayqing—海青 دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

44—48: بۇ جايدا تېكستتىكى مەزمۇن بىلەن رەسىم بىر بىرىگە قارشى بولۇپ قالغان. ئالدىدا قىئات بۇغا ۋە ئېيىقنى يەۋەتتى دېيىلگەن. شۇڭا 44 ـ قۇردىكىنى kīatnīng ang(a)oqusī (ئاستىغا قىئاتنىڭ رەسىمى سىزىلغان)، 48 ـ قۇردىكىنى xungkarnung ang(a)oqusi (ئاستىغا قۇشنىڭ رەسىمى سىزىلغان) قىلىپ ئۆزگەر-تىش كېرەك.

47. y(ə) l—شامال: بانگ بۇ سوزنى "y(ə)z—سېرىق مىس" دەپ تەرجىمە قىلغان. كونتېكستقا ئاساسەن ئۇنى "شامال" دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدا "l" ھەرپىنىڭ كەينىدىن ئۇستىگە تارتىلغان سىزىقى كەم يېزىلىپ قالغان، نەتىجىدە "y(ə)s" بولۇپ قالغان ("yəz" دەپ ئوقۇلىدۇ).

52. aya(n): بۇ سوز شېرباخ نەشرىگە تەيىارلىغان نۇسخىدا

شۇنداق ئورۇپ يېزىلغان. بانگ ئۇنى "a" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە ئۇنى ئوشۇقچە يېزىلىپ قالغان دەپ قارايدۇ (بانگ نەشرىگە تەيـ يارلىغان نۇسخىنىڭ 52—53 ـ قۇرىغا بەرگەن ئىزاھىغا قارالسۇن).

53. kuoɣuloɣuluoɣ : كونتېكستقا ئاساسەن، بۇ سوزنىڭ مەنىسى "يورۇق". مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

54. altun kozuk: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "تومۇر قوزۇق — شىمالىي قۇتۇپ يۇلتۇزى" ۋە ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تېمىر قازىق" قا سېلىشتۇرۇڭ.

60. tol boɣuz bol- — بويىدا قالماق: "toi" ئەسلىدە "ياش مالىلار" دېگەن مەنىنى بېرەتتى، بۇ يەردە "بوغاز" بىلەن بىرلىكتە قوشما سوز بولۇپ كەلگەن.

71. al: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئاست"، "ئالدى تەرەپ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ سوزنى پېللىئوت "alīsdīn — بۇ يەردىن" دەپ ئوقۇيدۇ.

72. kabuqak : بۇ "قابۇق = قاۋۇق — بوشلۇق، كاۋاك، كۇلۇڭ" نىڭ كىچىكلىتىش شەكلى، يەنى kabuqak<kabuk + qak (تۆپ سوزدىكى "k" چۈشۈپ قالغان).

76. usuoɣ : بۇ جايدىكى كونتېكست بويىچە بۇ سوز "سۇ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ موڭغۇل تىلىدىكى "usu(n) — سۇ" بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "suw — سۇ"نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئالاھىدە شەكىل. بانگ "usuoɣ"نى "ياڭزا، چىراي" دەپ ئىزاھلايدۇ.

79. süttan kumuz bol-: سوزمۇ سوز تەرجىمە قىلغاندا "سۈت قىمىزغا ئايلاندى" بولىدۇ. بۇ جايدا ئوخشىتىش ئورنىدا قوللىنىلغان

بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەپتۇنلۇق ھالىتى تەسۋىرلەنگەن.

90—91. "jarlīk~yarlīk": jarlīk jarla- "بۇيرۇق چىقارماق" دېگەن مەنىدە. "-jarla"بۇ يەردە "ئېلان قىلماق، چاقىرماق" مەنىسىدە كەلگەن. لېكىن كېيىنكى بىر قانچە ئورۇندا (352 ـ قۇر، 358 ـ قۇر- لاردا) "چاقىرىش، يىغىش" مەنىسىدە كەلگەن.

91. xirə — جوزا: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇ- مىدە كورۇلىدۇ. ئۇ موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن.

92. bəndəng : خەنزۇ تىلىدىكى 板凳—bəndeng (بەندۇك) دىن كىرگەن. بۇ سوزمۇ «سوزلۇك»نىڭ قورال ـ جابدۇق بولۇمىدە كورۇ- لىدۇ.

92. qaptur- :qap- = yap- — ياسىماق" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tur" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

93. qubuyan: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ھازىرچە "نازى ـ نېمەت" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. «سوزلۇك»نىڭ يەمەك- لىكلەر بولۇمىدە "qībīyan" دەپ يېزىلىپ 滋味—ziwei (تەم) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ كېلىش مەنبەسى ئېنىق ئەمەس.

94. -ax(a) — تاماق يېمەك: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "asa- — چوڭ ـ چوك يېمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

97. alalīng — ئالايلى: "-al" دېگەن پېئىلنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس، كوپلۇك شەكلى قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكىلى. باشقا قەدىمقى يازما يادىكارلىقلاردا كوپىنچە "alalīm" شەكلىدە ئۇچرايدۇ.

99. buyan — بەخت: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغدىكى بۇددا دىنىغا دائىر يادىكارلىقلاردا "ساۋاپ" مەنىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ

سانسکرت تىلىدىكى "punya" دىن كەلگەن.

99. uran ــ جەڭگىۋار شوتار: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "uran køter-ــشوتار تولا ــ"غا سېلىشتۇرۇڭ.

101. taluy ــ دېڭىز: «سوزلۇك»نىڭ جۇغراپىيە بولۇمىدە ئۇنى hay—海 (دېڭىز) دەپ تەرجىمە قىلغان. موڭغۇل تىلىدىكى "dalay ــ دېڭىز"غا سېلىشتۇرۇڭ.

102. kurīkan ــ چىدىر، قازاق ئۇيغۇر: بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 起营—qiying دىگەن سوز قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "türiyən tür-" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

103. sarī ــ تەرەپ: «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن ــ تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 四方—sifang دىگەن سوز "tərt sarī" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

104. jumxa- ــ تەقدىم قىلماق، ئەۋەتمەك: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى شەكلى "yumxa-". ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "jumsa- ــ ئەۋەتمەك"كە سېلىشتۇرۇڭ.

104. bildürgülük ــ پەرمان، ئۇقتۇرۇش: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئەدەبىيات ۋە تارىخ بولۇمىدە، خەنزۇچىغا 敕书—chishu (پەرمان) دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

108. bax qalun- ــ باش ئۇرماق، سەجدە قىلماق: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 叩头—kòutóu (باش ئۇرماق) "bax qal(īstī)" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

109. tiləpmən turur: توغرا شەكلى "tiləp tururmən ــ تەلەپ قىلىمەن، قىلغىم كېلىپ تۇرىدۇ".

111. tartīoq tat- ــ تارتۇق تارتماق: ھازىرقى زامان قازاق تىلىدىكى "تارتۇ تارت ــ سوغا قىلماق"قا سېلىشتۇرۇڭ.

112. qīmat(~qamat)qak- ــ غەزەپلەنمەك، ئاچچىغى كەلمەك: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىدىكى 怒—nu (غەزەپ) سوزى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "qīmat" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز موڭغۇلچىدىن كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.

114. taoqurak ــ تېز: «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى 快去—kuaiqu (تېز بارماق) قەدىمقى ئۇيغۇرچىغا "tawrak baroīn" دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

116. altun kaoqan ــ ئالتۇن خاقان: بۇ يەردە ئېلىمىزنىڭ جىن سۇلالىسى (مىلادى 1115 ــ 1234 ــ يىللار)نى قورغان Nüzhen خاقان كوزدە تۇتۇلىدۇ.

119. təlim ــ كوپ: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سوز دائىم "ئوكۇش ــ كوپ" بىلەن بىرگە "ئوكۇش تەلىم" قىلىپ قوللىنىلىدۇ.

120. kīz ــ ئاز ئۇچرايدىغان: «قۇتاتقۇ بىلىگ» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخا)، 3628 ــ مىسرا (83 ــ بەت)دا "yakut təg kīz ol ــ ئۇ ئاز ئۇچرايدىغان ياقۇت" دىگەن جۇملە ئۇچرايدۇ.

120. yakut tax ــ ياقۇت: «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە ــ مەرۋايىت بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا 鸦鹘石—yagu shi دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

120. ərdəni—گوهەر: سانسكرىت تىلىدىكى "ratna" دىن كەلـ
گەن.

121. soyurka-: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە، خەنزۇچىغا "shangci—赏赐 (ئىنئام قىلماق، ھەدىيە قىلماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. باشقا قەدىمقى يادىكارلىقتا بۇ سوز ئومۇمەن يۇقۇرىنىڭ توۋەنگە قىلغان "ھەدىيە"سىـ نى كورسىتىدۇ. بۇ يەردە بۇ سوزنىڭ قوللىنىشى ئالاھىدىرەك. بۇ موڭغۇلچىدىن قوبۇل قىلىنغان سوز بولۇشى مۇمكىن.

122. bə(l)gü—بەلگە، نىشان: بۇ سوزنى بانگ "bi(r)gü" دەپ ئوقۇپ، "سوغۇلۇق" دەپ تەرجىمە قىلغان. شېرباخ ئۇنى "begü" دەپ ئوقۇپ "چەۋەنداز" دەپ تەرجىمە قىلغان، بۇنىڭ ئاساسى يوق.

124. qong~jong — سول: موڭغۇل تىلىدىن كەلگەن. "jungoqar — جۇڭغار (ئەسىلى "سول قول، سول قىسىم" دىگەن مەنىدە).

124. urum: بۇ يەردە شەرقىي رىمنى كورسىتىدۇ.

128. kataoqaoqu barmas—بوي سۇنماسلىق: گىراماتىكىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، "بارماس"نىڭ ئالدىدىكى بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى "غا" چۇشۇپ قالغان. kataoqla-~katīoqla-: "بىرلەشمەك، قېتىلماق" مەنىسىدە. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "tartīoqlan-—تىرىشماق، كۇچ چىقارماق" دىگەن سوز كوپ ئۇچـ رايدۇ. "kataoqlaoqu" نىڭ بۇ سوز بىلەن مۇناسىۋىتى باردەك قىلىدۇ.

131—132. qīmat at-: بۇ سوزنىڭ مەنىسى 112 ـ قۇردىكى

"qamat qak-—غەزەپلەنمەك" بىلەن ئوخشاش.

134. muz taoq: ھازىرمۇ مۇزتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كوئىنلۇن تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، دېڭىز يۇزىدىن 7546 مېتىر ئىگىز.

136. xük—شۇك، تېچ، جىم: AG. 336 ـ بەتكە قاراڭ. uyu-—ئۇخلىماق: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "udī~udu—ئۇخلىـ ماق"تىن كەلگەن.

143—146. بۇ يەردىكى جۇملە 15 بوغۇمدىن تەشكىل تاپقان ئىككى مىسرالىق شېئىردۇر.

Ay ay ooquz, urum üstigə sən atlar bolasən,
Ay ay ooquz tapuoqunglaroqa mən yürür bolamən.

ھەي، ئوغۇز سەن ئۇرۇمغا ئەسكەر چىقارساڭ،
مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن.

145. tapuk: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "uduk tapīk" "ھورمەتـ لەش" دىگەن مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى cipeng—侍奉 (ھور- مەتلەش) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapīk uduk" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. «سوزلۇك»نىڭ ئورۇن ـ تەرەپ بولۇمىدە خەنزۇچىدىكى qian—前 (ئالدى) قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا "tapukīnda" دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوزنىڭ بۇ يەردىكى مەنىسى «سوزلۇك»تە ئىزاھلانغان كېيىنكى مەنىسىگە ئوخشايدۇ.

147. türtür: "tür-—يىغماق، تۇرمەك" دىگەن پېىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى "-tür" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى.

153. ḳatīoɣla- ياكى ḳataoɣla-: بۇ يەردە "ئەگەشمەك" دىگەن مەنىدە كەلگەن.

157. itil mürən: "ئىتىل" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋولگا دەر-ياسىنى كورسىتىدۇ. "mürən" موڭغۇلچە سوز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "əgüz~ügüz — دەريا"غا باراۋەر.

158. ḳuduoɣ<ḳīdīoɣ: "چەت، قاش" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG، 328 — بەت).

162 — 164. بۇ جايدىكى جۇملە ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش ئىككى مىسرالىق شېىردۇر.

Qəriklərning aralarīda kəp təlim boldī uruxoɣu,
Əlgünlərning kəngülləridə kəp təlim boldī ḳayoɣu.

ئىككى قوشۇننىڭ ئارىسىدا ناھايىتى كوپ جىددى ئۇرۇش بولدى، ئۇرۇش ئەل-جامائەتنىڭ كوڭلىگە كوپ قايغۇ سالدى،

166. sip singir: بۇ سوز «سوزلۇك»نىڭ ئۇنچە-مەرۋايىت بولۇمىدە خەنزۇچىغا 朱砂—zhusha (سىر، سىماپ سولفات مەدىنى) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ سوز پارس تىلىدىكى "simxigər" دىگەن سوزدىن كەلگەن (پېللىئوتنىڭ «توڭباۋ»نىڭ XXIV توم، 253 — 255 — بەتلىرىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىغا قاراڭ).

171 — 172. əlüg baroɣu, tirig baroɣu: ئالدىنقىسى ئادەتتىكى ئۇرۇش غەنىمەتلىرىنى كورسىتىدۇ، كېيىنكىسى مەخسۇسلا ئەسىرلەرنى كورسىتىدۇ.

173. urus~orus: قەدىمقى رۇسلارنى كورسىتىدۇ.

175. tərəng~tiring mürən: "چوڭقۇر دەريا" دىگەن مەنىدە. گېرمانىيىلىك ماركۇئارت بۇ سوز بۇ يەردە دىنېپر دەرياسىنى كورسىتىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ (Über das Volkskum der komanen بېرلىن، 1914. S. 145).

176. baluḳ — شەھەر: باشقا قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئۇمۇمەن "balīḳ" دەپ يېزىلىدۇ.

177. ḳataoɣla- (baluḳnī) — شەھەرنى قوغدىماق: بۇ يەردىكى كونتېكستقا قارىغاندا، ئۇ "قوغدانماق، مۇداپىەلەنمەك" دىگە مەنىگە ئىگە. «سوزلۇك»نىڭ ئىش ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قوللىنىدىغان سوزلەر بولۇمىدىكى "tamoɣanī ḳadaoɣla-" (خەنزۇچىغا 掌印—zhangyin "تامغا تۇتماق" دەپ تەرجىمە قىلىنغان)غا سېلىشتۇرۇڭ.

168. tap: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ئارزۇ، ئۇمىت، ئوي" دىگەن مەنىگە ئىگە (AG.337 — بەت).

188 — 189. səndin jarlīḳ baoɣluoɣ bəllüg bolamən: بۇ جۇملىنى بىز بانگىنىڭ پىكرى بويىچە "مەن سېنىڭ يارلىغىڭنى ئىجرا قىلىشقا تەييارمەن" دەپ تەرجىمە قىلدۇق. رادلوف ۋە شېرباخ ئەپەندى بۇ جۇملىنى "səndən jarluḳ bayluḳ billük biləmən" دەپ ئورۇپ يېزىپ "مەن سەندىن ھوقۇققا، بايلىققا ۋە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە بولىمەن" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ.

199 — 200. بۇ جايدىكى جۇملە 8 بوغۇملۇق، ئاخىرقى بوغۇملىرى قاپىيىداش، ئىككى مىسرالىق شېىر ھىساپلىنىدۇ.

Məngə kəp altun yumxapsən,
Baluḳni yahxī saḳlapsən.

ماڭا كوپ ئالتۇن سوغا قىپسەن،
شەھەرنى ياخشى ساقلاپسەن.

200. saklap: بۇ سوز ئەرەپچە "sakâliba (سلاۋيان)"نىڭ كوپلۇك شەكلى (سلاۋيانلار).

203—204. بۇ يەردىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان سوزلەر كونا تېكستقاتاساسەن قوشۇلغان سوزلەردۇر.

207. uluq ordu bəg: ئۇلۇغ ئوردا بەگ.

208—211. بۇ ئورۇندىكى كەم سوزلەر ئەسلى نۇسخىدىمۇ كەم.

213. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 8 بوغۇملۇق، ئىككى مىسرالىق شېئىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay ay, sən munda bəg bolung,
Kīpqak dəgən sən bəg bolung.

ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ،
قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.

214. kīpqak—قىپچاق: قىپچاق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئاتاغلىق بىر قەبىلە. مىلادى 9-ئەسىردىلا، بۇ قەبىلىنىڭ نامى ئىسلام تارىخلىرىدا كورۇلىدۇ. موڭغۇل دەۋرىدە، ئولار ئالتۇن ئوردا خانلىغىنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئاھالە ئىدى، ئۇ شۇنداقلا ھازىرقى قازاق مىللىتىنىڭ ئەجداتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇسۇلمان ئەسەرلىرىدە ھازىرقى قازاقستان "'دەشتى قىپچاق' ياكى 'دالايى قىپچاق'" دېيىلىدۇ. «ئۇغۇز داستانى»دا بەزى تۈرك

(تۇركلەردىن باشقىلارنىمۇ ئوز ئىچىگە ئالىدۇ) قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئالاھىدە ۋەقەلەر بىلەن بىرلەشتۇرۇلىدۇ ھەمدە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۇرگەن سوز مەنبەسىگە دائىر بىلىملەر بويىچە ئىزاھلىنىدۇ. بۇ ئورۇندا كەم سوزلەر بولغاچقا، قىپچاق دېگەن بۇ نامغا بېرىلگەن ئىزاھ ئانچە ئېنىق ئەمەس. ئابۇل ھاجىنىڭ كىتابىدا ئوغۇز خاقان ھىكايىسىدىن ئېلىنغان ئۇزۇندىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: ئوغۇز خاقانىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئولۇپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىگىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ. كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ. تۇركىي تىلىدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق دېيىلگەچكە، خاقان بۇ ئوغۇلغا قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ ۋاھاكازا (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىدىن ئېلىنىدى، Das Kudatku Bilik، 1891، 5. XXXIII تە بېسىلغان).

221. kərgur-—كورسەتمەك: "kər-" دېگەن پېئىلنىڭ مەجبۇرى دەرىجە قوشۇمچىسى "-gür" بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "kərsət-"كە تەڭ كېلىدۇ.

226. qokurdīn—چىپار: "-dīn" سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە، مەسىلەن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "taoqtīn" "شىمالىي تەرەپىنىڭ" (ئەسلى مەنىسى "تاغ تەرەپىنىڭ") دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، "tərttin" "توتلىك، توتىنىڭ" دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ۋاھاكازا. شېرباخ ئەپەندى بۇ سوزنى "qokur tan" دەپ ئوقۇپ، "tan" نى پارس تىلىدىكى "tən" دەپ ھىساپلايدۇ.

227. qok—كوپ، جىق؛ بەك: بۇ سوز تۇركىي تىلىنىڭ غەربىي جەنۇپ دىئالېكتلىرىدا (مەسىلەن، تۇرك تىلىدا) قوللىنىلىدۇ، ئۇنىڭ

مەنىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "جىق" بىلەن ئوخشاش.

235. kəzdin yitü kaqtī — كوزدىن غايىپ بولدى: "yit-" دىگەن پېىلنىڭ "غايىپ بولماق، يوقالماق" دىگەن مەنىسى بار.

235. kəp qaoqil əmgək qəkip turdī — (ئوغۇزخان) كوپ ئازاپ چەكتى: بۇ سوزلەرنى بانگ "kəp qīoqay əmgək....." دەپ ئوقۇيدۇ. "qioqay" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "بەختسىز"، "يوقسۇل" دىگەن مەنىگە ئىگە.

237. qalang bulangdīn korkmas — ھىچنىمىدىن قورقمايدىغان: "qalang bulang"نى "jalang bulang" (< يالاڭ بۇلاڭ؟) دەپمۇ ئورۇپ يېزىپ، ئۇنى "qalang bulang"غا ئاھاڭداش سوز دەپ قاراشقان بولىدۇ.

238. onga: بۇ سوزنى كونتېكستقا ئاساسەن ۋاقتىنچە "چېنىقىشتىن ئوتكەن" دەپ تەرجىمە قىلىپ تۇردۇق. 13—14 ـ ئەسىردە كىتاپ بولۇپ چىققان «ئىبنۇ ـ مۇخېننا لۇغاتى»دا بۇ سوز "لىللا، تۇز كوڭۇل" دەپ تەرجىمە قىلىنىدۇ (تۇركىيىلىك ئاپتۇللاخ باتتال نەشىرگە تەييارلىغان نۇسخا، 1934 ـ يىل، 53 ـ بەت). بۇ سوز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "ئوڭاي" دىگەن سوز بىلەن مەنبەداشمۇ، قانداق؟

243. kaoqar — قار: «ئوغۇز داستانى»دا بەزى تۇركىي سوزلەر، مەسىلەن، "kar — قار"، "katīr — كېچىر"، "xam — سۇرىيە" قاتارلىقلار "kaoqar, kaoqatīr, xaoqam" قىلىپ يېزىلغان، يەنى سوز ئارىلىغىغا "oqa" دىگەن بوغۇم قوشۇلغان. شېرباخ ئەپەندى «ئوغۇز داستانى»نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. يۇقۇرىدىكى سوزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش "a" ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش، ئۇ ئەرەپ يېزىغىدا ھەمزە بەلگىسى (ء) بىلەن ئىپادىلەنگەن. قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى نۇسخىسىنى كوچۇرگۇچى بۇ بەلگىنى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى "oq" ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن، نەتىجىدە "غا" بوغۇمى ئارتۇقچە قوشۇلۇپ قالغان دەپ ھىساپلايدۇ.

245—246. بۇ ئورۇندىكى جۇملە 11 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېىر ھىساپلىنىدۇ:

Ay, sən munda bəglərgə boloqīl baxlīoq,
Mə, məng(ü)ləp səngə bolsun kaoqarlīoq.

ھەي، سەن مۇندا بەگلەرگە بولغىن باشلىق،
مەڭگۇلۇك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق.

246. ka(oqa)rluk: تارىختا ئوتكەن مەشھۇر تۇرك قەبىلىسىنىڭ بىرى. ئېلىسمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخنامىلىرىدا 葛逻禄—gelolu (قارلۇق) دەپ ئاتىلىدۇ. مىلادى 774 ـ يىلى بۇ قەبىلە قەدىمقى ئۇيغۇر، باسمىل (~باشمىل)لار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۇرك خانلىغىنى يوقاتقان ئىدى. بۇ قەبىلە ئەسلىدە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇپ رايونىدا كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي تۇركلەرنىڭ دائىرىسى بولغان يەتتە سۇ ۋادىسىنى ئىگەللىگەن ئىدى، ئۇزۇن ئوتمەي تېخىمۇ جەنۇپقا سىلجىپ، جەنۇبىي شىنجياڭدىكى قەشقەر تەرەپنى ئىگەللەپ، شىنجياڭ تارىخىدا مەشھۇر بولغان قاراخانلار سۇلالىسىنى قۇردى.
(*O. Pritsak: ‹Die karachani den›, Der Islam, Bd. 31. 1953*).

249. taoqam: توغرا يېزىلىشى "tam — تام".

249. tungluk: توغرا يېزىلىشى "tünglük — تۇڭلۇك".

250. kalīk(a) : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا ئومۇمەن "بىنا" دىگەن مەنىدە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «سوزلۇك»نىڭ ئوردا ۋە بولۇم بولۇمىدە "kalīk balakana"خەنزۇچىغا lou—楼(بىنا) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ يەردە بۇ سوز موڭغۇل تىلىدىكى "haoqaloqa(<haloqa)" (ئىشىك)كە ئوخشاپ كېتىدۇ.

(*B. Yα. Vladimirtsov: Spavnitel'naya grammatika, str. 239.*)

251. kapuluoq : بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى "قاپۇ—ئىشىك"كە سۇپەت ياسىغۇچى قوشۇمچە "ـلۇق"نىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. بۇ يەردە "قۇلۇپلانغان" دىگەن كوچمە مەنىدە كەلگەن.

253. qəbər: هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "چىۋەر ـ ئۇستا"غا سېلىشتۇرۇڭ.

254. təmürdə kaoqul: بۇ ئىككى سوزنى ئىزاهلاش بىر قەدەر قىيىن. بىرىنچى سوز شۇبهىسىزكى، موڭغۇل تىلىدىكى "تومۇر" دىگەن سوزنىڭ سۇپەت شەكلى (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "تومۇر"نى "تەمۇر" دەيدۇ، مەسىلەن 46 ـ قۇردا ئۇچرىغىنىدەك. ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى يېڭى بىر فونېتىكىلىق قائىدىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، قوش لەۋ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇش "a، ə" هازىرقى "ə، o" گە ئوزگەردى، مەسىلەن، "تەمۇر>تومۇر، تامۇر> تومۇر (tomur) ، قامۇل > قومۇل> قۇمۇل" قاتارلىقلار). ئىككىنچى سوز «دىۋانۇ لۇغاتىت تۇرك»دە "ئۇزۇم شاخلىرىنى باغلايدىغان تال چىۋىغى" دەپ ئىزاهلانغان (تۇركچە نۇسخىسى، 1 ـ توم، 409 ـ بەت). شۇڭا بۇ ئىككى سوزنى "تومۇر چىۋىق"، "تومۇر كالتەك" دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ (بۇ سوزنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى

شەكلى "kaoqal—توقماق، كالتەك"دە كورۇلىدۇ.

(*Bang, von Gabain ‹Turkische Turfan—Texte› IV, S. 448,*)

256. kalaq: هازىرقى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان تۇرك قەبىلىسىنىڭ نامى. ئۇلارنىڭ تىلىدا قەدىمقى تۇركىي تىلغا خاس نۇرغۇن ئالاهىدىلىكلەر ساقلانغان.

(*Doerfer: The khalach Texts. 1973.*).

258. yürüməy(i)n : بۇ "yürü-—ماڭماق" دىگەن پېىلنىڭ بولۇشسىز هال پېىل شەكلى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن "yürümədin" دىيىلىدۇ. يەنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "يۇرمەي" (yürümədin>yürüməyin>yür(ü)məy) دىن كەلگەن.

260. tartaoqusīz —تېرىلمىغان: "tartīoqlaoqu" دىگەن هەركەتنامىغا "sīz" دىگەن ئىنكار قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تۇزۇلگەن.

261. yazī —تۇزلەڭلىك: بۇ سوز قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوز بولۇپ، "تۇز، تۇزلەڭلىك" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ.

261. jürqit —جۇرچىت: «سوزلۇك»نىڭ شەخسلەر بولۇمىدە، بۇ سوز خەنزۇچىغا "女真—Nüzhen" دەپ تەرجىمە قىلىنغان (116 ـ قۇرغا بېرىلگەن ئىزاهتىن پايدىلىنىڭ).

261. dədür- : بۇ سوز "də-—دىمەك" دىگەن پېىلنىڭ بۇيرۇق دەرىجە قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن شەكلى بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى "دىگۇز ـ"گە باراۋەر كېلىدۇ.

271. nəkər —نوكەر: موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن. هازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا، بۇ سوز "يولداش" دىگەن كوچمە مەنىدە قوللىنىلىدۇ.

273. kaoqatīr —قېچىر: توغرا شەكلى katīr. هازىرقى زامان

ئۇيغۇر تىلىدىكى "قېچىر"غا سېلىشتۇرۇڭ.

275. yaxkī: "yakxī ــ ياخشى"نىڭ تاۋۇش ("ق" بىلەن"ش") ئالماشقان شەكلى.

276. barmakluoq josun billig : بۇ سوزلەرنىڭ ئىزاھىدا، ئالىملار ئارىسىدا ئىختىلاپ بار. بانگ بىرىنچى سوز "barsaklik ــ مەھرىبانلىق" (<baoīrsaklīoq)نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئىككىنچى سوز "tüzün ــ ئادىل"نىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى، ئۈچىنچى سوز "billig<biliglig ــ بىلىملىك"، "كىشى" ياكى "ئەر" سوزى چۈشۈپ قالغان دەپ ھېسابلايدۇ. بىز كونتېكستقا ئاساسەن بۇ ئۈچ سوزنى "يولنى (قانداق) مېڭىشنى بىلىدىغان ئادەم ("barmakluoq "barmak" دېگەن پېئىلنىڭ سۈپەت شەكلى، "josun~yosun"نىڭ مەنىسى "ئۇسۇل، چارە"، "billig~bilgülüg "-bil ــ بىلمەك" دېگەن پېئىلدىن كەلگەن) دەپ تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ دەپ قارايمىز.

277. kanoqa ــ چوڭ ھارۋا: قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "چوڭ ھارۋا" ئومۇمەن "kangli" دېيىلىدۇ (*DTS. P. 419*). پەقەت ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونىدىكى بەزى تۈركىي دىئالېكتلىرىدىلا "ھارۋا" "قانغا، قاڭا" دېيىلىدۇ (رادلوف: «تۈرك تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتى»، 2 ــ توم، 80 ــ بەت). "kangli" (ئىلىمىزنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا kangli—康里 دەپ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخنامىلىرىدا kangli—康里 دەپ يېزىلىدۇ) قەدىمقى تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى (ھازىرقى قازاق مىللىتى ئىچىدىكى قەبىلە نامى ئىچىدە بۇ نام بار). ئىلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى مەشھۇر gaoche—高车 (قاۋلى) بۇ نامنىڭ مەنەن تەرجىمىسىدۇر.

290. sīndu: ھىندىستانىنى كۆرسىتىدۇ. ئىلىمىزنىڭ تارىخنامىلىرىدىكى shendu—身毒 (ھىندىستان) دېگەن ئىسىم بۇ سوزنىڭ ئوقۇلۇشىغا يېقىن كېلىدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ھىندىستان "ئەنەكتە" دەپ ئاتىلىدۇ. "ئەنەكتە" دېگەن بۇ نام قەدىمقى سوغدى تىلىدىن كىرگەن(*AG. 298*).

290. tangoqut : تاڭغۇت غەربىي شىيا (مىلادى 1032 ــ 1227 ــ يىللار)نى يەنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 西夏—tangwu (تاڭغۇت)نى كۆرسىتىدۇ. م. قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دېگەن ئەسىرىدە (1 ــ توم، 28 ــ ۋە 29 ــ بەت قاتارلىق جايلاردا) بۇ نام "يېقىن چىنغا ئولتۇراقلاشقان تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى" دېيىلىدۇ. پىللىئوت ئەپەندى بۇ نام جۇڭگودىكى گەنسۇنى كۆرسىتىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. بەزى تۈركىي تىلىدىكى تارىخ ماتېرىياللىرىدا بۇ نام زاڭزۇلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

291. xaoqam: "xam" دېگەن كەلگەن، سۇرىيىنى كۆرسىتىدۇ (پىللىئوتنىڭ ئېيتىشىغا ئاساسەن).

295. bilig: "bilgülig ــ بىلدىغان" دېگەن سوزنىڭ خاتا يېزىلىپ قالغان شەكلى.

296. barkan: پىللىئوت ئەپەندى بۇ سوزنى "باراق" دەپ ئوقۇيدۇ ھەمدە بۇنى خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى 八剌—baci بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. رادلوف بۇ سوزنى "باچاق" دەپ ئوقۇيدۇ. شېرباخ ئەپەندى "باراقا" دەپ ئوقۇيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1 ــ توم، 378 ــ بېتىدە "بارخان" دېگەن ئىسىم بار. 290 ــ قۇرىدىن 300 ــ قۇرغىچە بولغان بۇ ئابزاسنىڭ مەزمۇنى ئابۇل خازىنىڭ كىتابى (رادلوف نەشرىگە تەييارلىغان نۇسخىسى) دىكى "ئۇيغۇرلار" ماۋزۇسىدىكى مەزمۇنغا ئوخشاش.

خىنىڭ XXXII بېتىگە قارالسۇن)دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: "شۇندىن كېيىن، (ئوغۇز خاقان) خىتاي ۋە نۇجىن (جۇرجىت)نى بوي سۇندۇرىدۇ، يەنە تاڭغۇتنى بوي سۇندۇرىدۇ، تاجىكلار (大食人) تاڭغۇتنى تىبەت (tübut) دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن كېيىن ئۇ يەنە قارا خىتاينى بوي سۇندۇرىدۇ. قارا خىتاي چوڭ بىر دولەت، ئۇ يەرنىڭ ئادەملىرىنىڭ يۈزى ھىندىلارنىڭكىگە ئوخشاش قارا كېلىدۇ." بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئوغۇز داستانى»دىكى "بارقان" غەربىي شىيا (قارا خىتاي)نى كۆرسەتسە كېرەك.

301. masar : پىللىئوت بۇ سۆز مىسرنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ دەلىل-ئىسپاتى يېتەرلىك ئەمەس (پەقەت بۇ سۆزنىڭ تاۋۇش جەھەتتە مىسرنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شەكلىگە يېقىن كېلىدىغانلىغىلا قاراپ ئېيتىلغان). شۇڭا بىز تاۋۇش تەلەپپۇزىغا ئاساسەن "ماسار" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

312. moz : "boz-بوز" دېگەن سۆزنىڭ ۋارىانتى. يەنە"muz ـ مۇز" دەپ ئوقۇشقىمۇ بولىدۇ.

314. tüximəl: شېرباخ ئەپەندى "سېھرىگەر بودىستۋا" دەپ تەرجىمە قىلىدۇ، مۇنداق تەرجىمە قىلىش خاتا. «سۆزلۈك»نىڭ شەخسىلەر بولۇمىدە "تۇشمەل" دېگەن سۆز خەنزۇچىغا 匣—chen (ۋەزىر، ئەمەلدار) دەپ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز بۇ سۆزنى "ۋەزىر" دەپ تەرجىمە قىلىمىز.

318. ta : پارسچە سۆز بولۇپ، "تا.....گىچە" دېگەن مەنىدە.

323—327. بۇ ئورۇندىكى جۈملە 13 بوغۇملۇق توت مىسرالىق شېئىردۇر (مۇقەددىمە قىسمىغا قارالسۇن).

327. talay turur — ئىگەللەنگەن، ئىشغال قىلىنغان: بىرىنچى

سۆز "tala-—تالماق" دېگەن سۆزنىڭ ھال پېئىل شەكلى.

329. ögüt : قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "نەسىھەت قىلماق" مەنىسىگە ئىگە (AG. S. 323).

332—334. تۆۋەندىكىسى 14 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر.

Ay, (ooɣlum) məning kəngülüm awnī tilap turur,
Karī boloɣumdan məning kaoɣizluoɣum yok turur.

ھەي (ئوغۇللىرىم) ئۇۋۇنى كۆڭلۈم تارتىپ تۇرىدۇ،
ياشىنىپ قالغانلىغىم ئۈچۈن، ئۇۋۇغا چىقىشقا چامىم يەتمەيدۇ.

334—336. تۆۋەندىكىسى 12 بوغۇملۇق ئىككى مىسرالىق شېئىر:

Kün, ay, yultuz tang sarīoɣa sənlər barīng,
Kək, taoɣ, təngiz tün sarīoɣa sənlər barīng.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، سەھەر تاڭ ئاتارغا بېرىڭلار،
كوك، تاغ، دېڭىز، سەھەر تۈن قارالىغۇسىغا بېرىڭلار.

367. buzuk, uq ok : ئەرەپ تارىخچىسى ئىبنال-ئاتىخىرنىڭ ماتېرىيالىغا (12 ئەسىرگە مەنسۇپ) ئاساسلانغاندا، تۈركلەرنىڭ گۈس قىسمى "buzuk" ۋە "uq ok>uquk" دېگەن ئىككى قىسمىغا بولۇنىدىكەن. قەدىمقى تۈرك يېزىغىدىكى «كۈل تىكىن مەڭگۈ تېشى»دا غەربىي تۈركلەر "ئون ئوق" دەپ ئاتالغان. شىمالىي قۇملۇقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر خانلىغى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى»دا (11-قۇر) تىلغا ئېلىنغان. "üq karluk" "üq ok" نى كۆرسىتەمدۇ، قانداق.

372—376. تۆۋەندىكىسى 8 بوغۇملۇق 8 مىسرالىق شېئىر.

Ay, (oo)ullar, kep mən axtum,
Uruxoqular, kep mən kerdüm.
Jïda bilən kep ok attum,
Ayoqï birlə kep yürüdüm.
Duxmanlarnï yïoqlaoqurdum,
Dostlarumnï mən küldürdüm.
Kek təngrigə mən ətətüm,
Sənlərgə bərəmən yurtum,

هەي ئوغۇللىرىم، مەن كوپ ياشىدىم،
كوپ ئۇرۇشلارنى باشتىن كەچۈردۈم.
يا بىلەن كوپ ئوق ئاتتىم،
ئايغىر بىلەن كوپ يوللارنى كەزدىم.
دۈشمەنلەرنى زار قاخشىتىپ،
دوستلارنى مەن شات ئەيلەتتىم.
تەڭرى ئالدىدا بۇرچۇمنى ئادا قىلدىم،
يۇرتنى ئەمدى سىلەرگە بولۇپ بېرىمەن.

سوزلۇك

سوزلەر توۋەندىكى هەرپ تەرتىۋى بويىچە تىزىلدى:

a, ə, b, c, d, e, f, g, h, i, ï, j, k, ķ, l, m, n, o, ɵ, p, q, r, s, t, u, ü, v, w, x, y, z.

A

adak	ئاياق، پۇت
aduoq	ئېيىق
aoqïz	ئېغىز
ak	ئاق
aķa	ئاكا
al	هال، قىزىل
al	ئالد
al-	ئالماق
altun	ئالتۇن
altun kazuk	تومۇر قوزۇق
amïrak	دوست، ئامراقلىق
amtï(~əmti)	
ana	ئانا
angaoqu (~ anguoqu)	چىراي، تۇرۇق

anlar	ئۇلار
antaoq	ئۇنداق
aq-	ئاچماق
ara	ئوتتۇرا، ئارا
art	ئارقى، كەينى
artïk	ئارتۇق، ئوشۇق
astur-	ئاستۇرماق
at	ئات
at-	ئاتماق
ata	ئاتا
atax	ئوت
atla-	ئاتلانماق، يولغا چىقماق
aw	ئوۋ
awla-	ئوۋ ئوۋلىماق
ax	ئاش، تاماق

axa-	چوڭ ـ چوڭ يېيىش
ay	ئاي
aya(n)	نۇرلۇق، ئايان
ayoqīr	ئايغىر
ayt-	ئېيتماق
azlīk	ئازلىق

Ə

əl kün(~gün)	ئەل ـ جامائەت، خەلق
əmgək	جاپا
əmti	ئەمدى
ər-	ئېدى
ərdəni	گوھەر
əriz kaoqīz	باتۇر، يۈرەكلىك
ərkək	ئەر، ئەركەك
ərtə	ئەتىگەن
ət	ئەت، گوش

B

baoqla-	باغلىماق
bak-(aoqīzoqa bak-)	بوي سۇنماق، ئاغزىغا قارىماق
bakīn-	بېقىنماق
bakīntur-	بېقىندۇرماق
baluk(~balīk)	
bar	بار
bar-	بارماق
baroqu	سوغا
barkan	بارقان
bas-	باسماق
bax	باش
baxa-	ئۇتماق، يەڭمەك
baxla-	باشلماق، يېتەكـ چىلىك قىلماق
baxlan-	باشلانماق
baxlīk	باشلىق
bədən	بەدەن
bəndəng	بەندۇق
bədük	بۈيۈك
bədüklə-	چوڭ بولماق
bəg	بەگ، ئەمەلدار
bək	بەك، ئىنتايىن
bəlbaoq	بەلۋاغ
bəlgü	بەلگە
bən(~mən)	مەن
bər-	بەرمەك
bərg	تارتۇق
bərik(~bərk)	مۇستەھكەم
bil-	بىلمەك
bilbaoq	بىلۋاق
bilgür-	بىلدۇرمەك، ئىپادىلىمەك

buzuk	بۇزۇق (خاس ئىسسىم)

D

dost	دوست
dostluk	دوستلۇق
düxmən	دۇشمەن

I

iki	ئىككى
ikinqi	ئىككىنچى
ilgərü	ئىلگىرى
ilqi	ئەلچى
ini	ئىنى، ئۇكا
iq	ئىچى
iq-	ئىچمەك
iqəgü	ئىچ ـ باغرى
itil	ئىتىل دەرياسى (ۋولگا دەرياسى)
ïsïoq	ئىسسىق

J

jalbar-	يالۋۇرماق، يېلىنماق
jan	يان
janguk(~yanguk)	
jap-	ياسماق، چاپماق
bilgə	بىلىملىك، دانىشمەن
billig(<bil-gülük)	ئۇقۇلۇشلۇق
bildür-	بىلدۇرمەك
bildürgülük	ئۇقتۇرۇش
bir	بىر
bir-(~bər-)	
birinqi	بىرىنچى
birkə	قىيىن، ئازاپ
birlə	بىللە
birlə-	بىرلەشمەك
birtür-	بەرگۈزمەك
biti-	يازماق
biz	بىز
boda-	كوز يورىماق، يەڭگىمەك
bol-	بولماق، ئايلانماق
booqaz	بويىدا قېلىش
bəri	بۇرە
bu	بۇ
buoqu	بۇغا
buyan	بەخت
buyur-	بويرىماق
bulung	يونىلىش، بۇلۇڭ
buzaoq	موزاي
buz-	بۇزماق

japtur-	ياساتماق، چاپتۇر- ماق
jarla- (~qarla)	
jarlīk	يارلىق، بۇيرۇق
jīda	نەيزە
jong	سوك
jürək	يۈرەك

K

kəl-	كەلمەك
kənə	يەنە
kəngəx-	كېڭەشمەك
kəq-	ئوتمەك، كەچمەك
kəqə	كېچە
kərək	كېرەك
kik	ياۋايى هايۋان
kil-(~kəl-)	
kim	(باغلىغۇچى)
kir-	كىرمەك
kix	بۇلغۇن
kixi	كىشى
kəgüz	كوكس، كوكرەك
kək	① كوك ② ئاسمان
kəl	كول
kəngül	كوڭۇل
kəp	كوپ

kər-	كورمەك
kərgür	يوليورۇق
kərüklük	چىرايلىق، كوركەم
kəz	كوز
kəzdən yit-	كوزدىن يوتمەك
kül-	كۈلمەك
kümüx	كۈموش
kün	كۈن
kündünki	جەنۇپ تەرەپتىكى
kün batuxī	كۈن پېتىش، غەرپ
kün tooquxī	كۈن چىقىش
kütə-	كۈتمەك، قارىماق

Ķ

kabuquk	يوچۇق، كۈلۈك
kaoqan	خاقان
kaoqar	قار
kaoqarluk	قارلۇق
kaoqatīr	قېچىر
kaoqīz	قەيسەر
kaoqul	كالتەك
kal-	قالماق
kalaq	(خاس ئىسىم)
kalīk(a)	ئىشىك
kalkan	قالقان
kamaoq	بارلىق، هەممە

kanka	هارۋا
kapuluoq	قۇلۇپلاغلىق
kaq-	قاچماق
kara	قارا
karangoquluk	قاراڭغۇلۇق
karī	قېرى
kart	قېرى
karīndax	قېرىنداش
karxī	قارشى تۇرۇش
kataoqla-	① ئەگەشمەك ② قوغدىماق
kax	قاش
kayoqu	قايغۇ
kīdīk	بوي، چەت، ياقا
kīl-	قىلماق
kīlīq	قىلىچ
kīmīz	قىمىز
kīpqak	قىپچاق (قەبىلە نامى)
kīrīk	قىرىق
kīz	قىز
kīz	ئاز ئۇچرايدىغان، قىس
kīzīl	قىزىل
koruk	قورقماق
koy	قوي
koy-	قويماق

kuoquloquluk	يورۇق
kulan	ياۋا ئات، قۇلان
kulaq	غۇلاچ
kumuz(~kīmīz)	
kurīkan	چېدىر، ئاۋۇل
kurīltay	قۇرۇلتاي
kut	بەخت
kux	قۇش

M

masar	(خاس ئىسىم)
mən	مەن
məng	مەڭ
mənggü	مەڭگۇ
min-	مىنمەك
məz(~bəz)	بوز
muz	مۇز
mürən	ئېقىن، دەريا

N

nəmə	نەرسە
nəpsiki	چىرايلىق، نەپىس
nəqük	نىمشكە، قانداق قىلىپ
nəkər	نوكەر

O

ooqul	ئوغۇل

qakīr-	چاقرماق
qalang bulang	هەر قانداق نەرسە
qamat(~qīmat)	غەزەپ
qong(~jong)	
qap-(~jap-~yap-)	
qarla-(~jarla-)	يارلىق چۈشۈرمەك، چاقرماق
qəbər	چۆمۈر
qərik	چېرىك، ئارمىيە
qərik qək-	ئەسكەر چىقارماق
qīraoq	چىراي
qok	كوپ، ناھايىتى
qokur(dīn)	چىپار
qubuk(~qībīk)	چۆنۈك
qubuyan	لەززەتلىك

S

sakal	ساقال
sakla-	ساقلىماق
saklap	(خاس ئىسىم)
sanaoquluksīz	سانسىزلىغان
saq	چاچ
sarī	تەرەپ
sarun-	ياپماق
sən	سەن

ooquz	ئوغۇز
ok	ئوق
ol	ئۇ
oltur-	ئولتۇرماق
on	ئون
ong	ئوڭ
onga	چىنىقىشتىن ئوتكەن
ordu	ئوردا
orman	ئورمان
oxu	ئاشۇ، مۇشۇ
oxul	بۇ

Ө

ögüt	نەسىھەت
ögüz	دەريا
öl-	ئولمەك
ölüg	ئولۈك
öltür-	ئولتۈرمەك
önglük	چىراي، رەڭ
ötə-	(مەجبۇرىيەتنى) ئوتىمەك
öz	ئوز
özə	يۇقۇرى
özī kalmadī	ھالىدىن كېتىش

Q

qak	چاغ، ۋاقىت

tamoqa	تامغا
tang	تاڭ
tangoqut	تاڭغۇت (قەبىلە نامى)
tap-	تاپماق
tarlaoqu	تېرىلغۇ
tar(ī)t-	تارتماق
tar(ī)tioq	تارتۇق
tar(ī)tīoq tart-	تارتۇق تارتماق
taxoqarun	تاشقىرى
tə- (~də)	دېمەك، ئېيتماق
təg(~dəg)	.....دەك
təgən	دېگەن
təg-	يېتىپ بارماق
təlim	كوپ
təmür	تومۇر
təngiz	دېڭىز
təngri	تەڭرى
təring	چوڭقۇر
tətür-	دېگۈزمەك
tiktür-	تىكلىمەك
til	تىل
tilə-	تىلىمەك، تەلەپ قىلماق
tirig	تىرىك
tix	چىش

səw-	سويىمەك
səwin-	سويۇنمەك، ياخشى كورمەك
səwinq	شاتلىق
sindu	ھىندىستان
singir (sip singir)	سىر
sooquk	سوغۇق
sooquroqu	ئۇرۇش قىلىش
song	كېپىن
soyurka-	ئىنئام قىلماق، تەقدىم قىلماق
səz	سوز
suoq	سۇ
sürmə	شاراپ، ھاراق
süt	سۈت

T

ta	.....تا
taoq	تاغ
taoqam	تام
taoquk	توخۇ
taoqurak	تېز
takī	يەنە
talay(~taluy)	دېڭىز، چوڭ دەريا
tala-	تالىماق

ukoquluk	ئېقىللىق
uluoq	ئۇلۇغ
uq-	ئۇچماق
ur-	ئورماق
uruoq	ئۇرۇق، ئەۋلات
urum	شەرقىي رۇم
urus	رۇس
urux-tokux	ئورۇش ـ جەڭ
uruxoqu	ئۇرۇش، جەڭ
usuoq	ئۇسسۇزلۇق
uxbu	ئۇشبۇ، بۇ
uyu-	ئۇخلىماق
uz	ئۇز، نازۇك
uzun	ئۇزۇن

Ü

üləxtür	ئۇلەشتۇرمەك
ünqü	ئۇنچۇ ـ مەرۋايىت
üq	ئۇچ
üqəgü	ئۇچەيلەن
üqün	ئۇچۇن
üqünq	ئۇچىنچى
üst	ئۈست
üy	ئوي

X

xaoqam(~xam)	سۇرىيە
tooqu-	تۇغۇلماق
tong	توڭ
toy	توي، زىياپەت
təl	ئېغىر ئاياق
tərt	توت
tərülük	قانۇن
tuoq	تۇغ، بايراق
tunluk(~tünlük)	تۇڭلۇك
tur-	① تۇماق ② يار- دەمچى بېشىل
tut-	تۇتماق
tutulunq	ئۇرۇش، جەڭ
tüg	تۇك
tülüklüg	تۇكلۇك
tün	تۇن
tüp	تۇپ، يىلتىز
tür-	يىغىشتۇرماق، تۇرمەك
türük	تۇرك
tüx	چۇش
tüx-	چۇشمەك
tüximəl	ۋەزىر
tüzün	كوڭلى تۇز، لىللا

U

ud	بۇغا
uoquz	ئوغۇز

yax(a)oqan	ياشانغان، ئومۇر
yaxkī(~yakxī)	
yazī	تۇزلەك
yəl	شامال
yər	يەر
yi-	يىمەك
yibər-	ئەۋەتمەك
yig	خام
yigit	يىگىت
yit-	يۇتمەك
yīoqaq	ياغاچ
yīlkī	هايۋانلار، يىلقى
yok	يوق
yulduz	يۇلتۇز
yumxa(~jumxa)	تەيىنلىمەك، ئە- ۋەتمەك
yurt	يۇرت، ئەل، دولەت
yüklə-	قاچىلىماق، يۈكلە- مەك
yürü-	يۈرمەك، ماڭماق

Y

xax-	ئەجەپلەنمەك، ھەيـ- ران قالماق
xirə	جوزا، شىرە
xul	بۇ
xungkar	شۇڭقار
xük	شۇك، جىم
ya	يا
yaoqīr(~jaoqīr)	مورە
yak	ياق، چەت
yakxi	① ياخشى ② ئىنـ- تايىن
yakut tax	ياقۇت
yaloquz	يالغۇز
yaman	يامان، ئەشەددى
yangak	تەرەپ
yarī-	نۇر چاچماق
yaruk(~jaruk)	يورۇق
yat-	ياتماق